พระ ราชหัตถเลขา

คราว เสด็จ มณฑล ฝ่าย เหนือ ใน รัชกาล ที่ ๕

Letters written

BY

H. M. King Chulalongkorn

DURING HIS VISIT TO THE

NORTHERN PROVINCES

(COLLECTIONS OF TRAVELS, VOL 5)

WITH A PREFACE

BY

H. R. H. PRINCE DAMRONG RAJANUBHAB.

B. E. 2465.

พระราชหัดถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ

ในรัชกาลที่ ๕

นับในหนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ เปนภาคที่ ๕

เจ้าจอมมารดาโหมด ป. จ. รัชกาลที่ ๕

พิมพ์ในงานฉลองอายุครบ ๖๐ ทัศ

เมื่อปีจอ พ. ศ. ๒๔๖๕

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไท ถนนรองเมือง กรุงเทพฯ

พ. ศ. ๒๔๖๕

คำนำ

พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงชุมพรเขตรอุดมศักดิ์ พร้อมพระหฤทัยกับหม่อมเจ้าในกรม ฯ จะทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองอายุสนองคุณเจ้าจอมมารดาโหมด ซึ่งครบ ๖๐ ทัศในปีจอ พ. ศ. ๒๔๖๕ มีพระประสงค์จะพิมพ์หนังสือสำหรับคุณจอมมารดาจะได้แจกชำร่วยแก่ผู้ที่ไปช่วยงานโดยไมตรีจิตร์สักเรื่อง ๑ จึงมีรับสั่งมายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ขอให้กรรมการช่วยเลือกเรื่องหนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร แลจัดการพิมพ์ถวายตามพระประสงค์

ข้าพเจ้ารับเปนธุระด้วยความยินดี ได้เลือกดูเรื่องหนังสือ เห็นมีเหมาะแก่การที่จะพิมพ์แจกในงานฉลองอายุของเจ้าจอมมารดาโหมดเรื่อง ๑ คือพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ครั้งเสด็จเลียบหัวเมืองมณฑลฝ่ายเหนือเมื่อ พ. ศ. ๒๔๕๔ เปนจำนวนพระราชหัตถเลขารวม ๒๖ ฉบับด้วยกัน แลยังมีรูปถ่ายที่ช่างผู้ตามเสด็จไปในครั้งนั้นได้ฉายไว้ก็มาก เห็นว่า ถ้ารวมพระราชหัตถเลขากับรูปเรื่องการเสด็จครั้งนั้นพิมพ์เปนหนังสือชำร่วย ผู้ที่ได้รับแจกไปคงจะชอบไม่เว้นตัว แลจะเปนการเฉลิมพระเกียรติยศในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย ข้าพเจ้าได้ทูลความที่คิดเห็นทั้งนี้แก่กรมหลวงชุมพรเขตรอุดม

ศักดิ์ ทรงหารือเจ้าจอมมารดาโหมด ท่านก็ยินดีเห็นชอบด้วย จึงให้จัดการพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ขึ้น แลข้าพเจ้าได้แต่งคำอธิบายเรื่องการเสด็จเมืองเหนือที่พิมพ์ไว้ข้างต้นเปนของเพิ่มเติมด้วยอีกตอนหนึ่ง

อนึ่งเจ้าจอมมารดาโหมด มีความประสงค์จะให้พิมพ์คำอำนวยพรของท่านลงไว้ในท้ายคำนำนี้ด้วย เพราะเกรงว่าเมื่อถึงเวลางานมีกิจการต่าง ๆ มาก ท่านจะไม่มีโอกาศที่จะขอบคุณอำนวยพรแก่ผู้ที่มีแก่ใจช่วยงานได้ทั่วถึงทุกคนดังเจตนา ขอให้ท่านทั้งหลายที่ได้รับสมุดเล่มนี้ไป จงเจริญสรรพศิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลชนมสุขสถาพรทุกประการเทอญ

ในโอกาศที่ได้จัดการพิมพ์หนังสือนี้ กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ขอถวายอนุโมทนาในกุศลบุญราษี ซึ่งพระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงชุมพรเขตรอุดมศักดิ์แลหม่อมเจ้าในกรมทรงบำเพ็ญสนองคุณเจ้าจอมมารดาโหมด ได้พิมพ์หนังสือเรื่องนี้ให้แพร่หลาย ขอพระกุศลจงบันดาลดลให้เจ้าจอมมารดาโหมด เกษมสำราญมีชนมายุยืนนาน ปราศจากโรคาพาธแลสรรพอุปัทวันตรายเปนนิจกาลเทอญ

ดำรง [signature] สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๖๕

สารบาน

อธิบายเรื่องเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ

หัวเมืองมณฑลพิษณุโลกแลมณฑลนครสวรรค์ตั้งแต่ปากน้ำโพธิ ขึ้นไป แต่โบราณเรียกรวมกันว่า "เมืองเหนือ" คำที่เรียกอย่างนี้ เห็นจะเกิดขึ้นแต่ดึกดำบรรพ์ถึงครั้งพระเจ้าอู่ทองครองกรุงศรีอยุธยา ด้วยครั้งนั้นแผ่นดินแบ่งกันเปน ๒ ราชอาณาจักร พระเจ้าธรรมราชา ลิไทยในราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัยเปนใหญ่ข้างฝ่ายเหนือ พระเจ้าอู่ทองครองกรุงศรีอยุธยาเปนใหญ่ข้างฝ่ายใต้ ประชาชนทั้ง ๒ ฝ่ายเปนไทยด้วยกัน แต่อยู่ต่างอาณาจักรเปนต่างพวกกัน พวกกรุงศรีอยุธยาจึงเรียกพวกไทยที่อยู่ในราชอาณาจักรของราชวงศ์พระร่วงว่า "ชาวเหนือ" พวกกรุงสุโขทัยก็เรียกพวกไทยที่อยู่ในราชอาณาจักรของพระเจ้าอู่ทองว่า "ชาวใต้" แลเรียก ๒ ราชอาณาจักรนั้นว่า "เมืองเหนือ" แล "เมืองใต้" เปนเดิมมา สันนิษฐานว่ามูลเหตุจะเปนดังกล่าวนี้ ครั้นเมื่อ ๒ ราชอาณาจักรนั้นรวมกันตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ การปกครองก็เปนอย่าง ๒ อาณาจักรต่อมากว่า ๒๐๐ ปี ชื่อที่เรียกว่าเมืองเหนือเมืองใต้จึงใช้กันต่อมา จนถึงเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเลิกวิธีปกครองหัวเมืองเหนืออย่างเปนอาณาจักรต่างหาก ลดลงเปนแต่หัวเมืองขึ้น ๗ เมือง ชื่อที่เรียกรวมกันว่าเมืองเหนือก็ยังคงเรียกอยู่อย่างเดิม เหตุด้วยหัวเมืองเหล่านั้นอยู่ไกลจะไปมากับราชธานีต้องเดินทางตั้งเดือน อย่างเรียก

กันว่า "อยู่สุดหล้าฟ้าเขียว" เพราะฉนั้นในครั้งกรุงศรีอยุธยาเปนราชธานี พระเจ้าแผ่นดินน้อยพระองค์ที่จะได้เสด็จขึ้นไปถึงเมืองเหนือ มาถึงชั้นกรุงรัตนโกสินทรนี้ราชธานียิ่งห่างลงมาข้างใต้ ในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ จึ่งหาได้เสด็จขึ้นไปประพาศถึงเมืองเหนือไม่ แต่เมื่อรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาล ได้ทรงพระอุสาหะเสด็จธุดงค์ขึ้นไปเมืองเหนือเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๗๖ เสด็จไปถึงเมืองนครสวรรค์ เมืองพิจิตร์ เมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก แลเมืองอุตรดิษฐ์ ดูเหมือนจะเปนครั้งแรกที่เจ้านายในกรุงเทพ ฯ นี้ได้เสด็จขึ้นไปเมืองเหนือในเวลาบ้านเมืองเปนปรกติ

การที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จธุดงค์ไปถึงเมืองเหนือครั้งนั้น เปนหัวต่อข้อสำคัญในพงศาวดารของเมืองเหนือ ฤๅจะว่าสำคัญในพงศาวดารของสยามประเทศทั่วไปก็ว่าได้ ข้อสำคัญนั้น คือในเบื้องต้นได้เสด็จไปพบหลักศิลาจารึกแลพระแท่นมนังคศิลาของพระเจ้ารามกำแหง ทั้งหลักศิลาจารึก (ภาษาขอม) ของพระเจ้าธรรมราชาลิไทย โปรด ฯ ให้ส่งลงมายังกรุงเทพ ฯ แล้วทรงพิจารณาจารึกจนอ่านได้ความ ได้รู้เรื่องพงศาวดารสยามครั้งราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัยแน่นอนมาแต่นั้น อีกข้อหนึ่ง ได้ทรงทราบตระหนักแก่พระราชหฤทัยว่า การที่เสด็จไปประพาศถึงเมืองไกลเช่นนั้นได้ทรงรอบรู้กิจสุขทุกข์ของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเปนประโยชน์แก่การปกครองพระราชอาณาจักรอย่างยิ่ง เพราะฉนั้นต่อมาเมื่อได้เสด็จถวัลย

ราชสมบัติ จึ่งทรงเอาเปนพระราชธุระเสด็จประพาศตามหัวเมืองใหญ่น้อยเนือง ๆ จนตลอดรัชกาล

เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๙ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชอุสาหะเสด็จขึ้นไปเมืองเหนืออีกครั้งหนึ่ง เสด็จโดยเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ซึ่งเปนเรือกลไฟจักรข้าง ๒ ปล่องใหญ่กว่าเรือกลไฟพระที่นั่งทั้งปวงที่มีอยู่ในเวลานั้น ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้กระบวนเสด็จไปได้ในเรือลำเดียว ไม่ต้องกะเกณฑ์พาหนะให้ลำบาก พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเปนสามเณรอยู่ก็ได้โดยเสด็จด้วยในคราวนั้น ออกเรือพระที่นั่งจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันพฤหัศบดีเดือน ๑๑ แรมค่ำ ๓ เลือกเวลากำลังน้ำมาก แลในเวลานั้นลำน้ำทางเมืองพิจิตรเก่ายังลึก ขาขึ้นเรือพระที่นั่งขึ้นทางลำน้ำนั้น ได้เสด็จแวะที่วัดโพธิ์ประทับช้าง ซึ่งสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดี พระเจ้าเสือครั้งกรุงศรีอยุธยาได้ทรงสร้างไว้ณที่ประสูตร เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นนมัสการพระที่วัดโพธิ์ประทับช้างครั้งนั้น ทรงพระราชดำริห์ว่าพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ จึงโปรด ฯ ให้ทรงพระราชยานแลให้กระบวนแห่เสด็จต่างพระองค์ ส่วนพระองค์ทรงพระราชดำเนินตามพระราชยานไป เรื่องนี้ถือกันมาว่าเปนบุรพนิมิตรอันหนึ่ง ซึ่งแสดงว่าพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงรับรัชทายาท

เรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชขึ้นไปเมืองเหนือครั้งนั้น เล่ากันว่า

ลำบากยิ่งนัก เพราะลำแม่น้ำแคบและคดคู้ในที่บางแห่ง ทั้งสายน้ำก็ไหลแรง พัดเรือพระที่นั่งเกยตลิ่งบ่อย ๆ เสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ ๗ วันจึงถึงเมืองพิษณุโลกเมื่อวันพฤหัศบดีเดือน ๑๑ แรม ๔ ค่ำ ประทับสมโภชพระพุทธชินราชอยู่ ๒ ราตรี ถึงวันเสาร์เดือน ๑๑ แรม ๑๐ ค่ำก็ต้องเสด็จกลับ เพราะน้ำลดลงเกรงเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชจะติดอยู่กลางทาง เมื่อขากลับทางลำน้ำเมืองพิจิตรเก่าน้ำก็ตื้นเสียแล้วต้องล่องเรือพระที่นั่งลงมาทางคลองเรียง คือลำน้ำที่ตั้งเมืองพิจิตรใหม่บัดนี้

มีการอย่างหนึ่ง ซึ่งปรากฏว่าเกิดขึ้นในครั้งพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเมืองเหนือเมื่อ พ. ศ. ๒๔๐๙ คือเสด็จไปทอดพระเนตรเห็นศาลากลาง อันเปนที่สำนักรัฐบาลตามหัวเมืองในระยะทางรุงรังซุดโซมไม่เปนสง่าราษีแก่บ้านเมือง เพราะประเพณีในสมัยนั้นใครเปนผู้ว่าราชการจังหวัด ต้องหาที่สร้างจวนที่อยู่ แลปลูกสร้างศาลากลางด้วยทุนของตัวเอง มิได้มีสถานที่เปนของหลวงประจำสำหรับบ้านเมืองอย่างทุกวันนี้ ทรงสังเวชพระราชหฤทัย จึงทรงพระราชทานเงินพระคลังข้างที่ให้ไปสร้างศาลากลางใหม่ เปนของทรงตอบแทนผู้ว่าราชการจังหวัดที่จัดการรับเสด็จครั้งนั้นทุกเมือง โปรด ฯ ให้ทำเหรียญไม้จำหลักเปนลายตราปิดทองพื้นประดับกระจก เหรียญที่ ๑ ลายเปนรูปพระมหามงกุฎเหมือนตราด้านน่าเงินเหรียญบาทรัชกาลที่ ๔ เหรียญที่ ๒ ลายเปนรูปช้างอยู่ในวงจักร เหมือนตราด้านหลังเงินเหรียญบาทรัชกาลที่ ๔ เหรียญที่ ๓ ลายเปนรูปตราพระราชสีห์

ใหญ่กระทรวงมหาดไทย พระราชทานเหรียญเหล่านี้ให้ไปติดประดับไว้ที่ศาลากลางซึ่งสร้างใหม่แห่งละชุด แต่ต่อมาเมื่อเปลี่ยนตัวผู้ว่าราชการจังหวัด ย้ายที่ตั้งจวนแลศาลากลางอยู่ตามประเพณีเมื่อก่อนจัดมณฑลเทศาภิบาล เหรียญที่พระราชทานก็สูญหายเสียโดยมาก แต่ยังมีเหลืออยู่บางแห่ง กระทรวงมหาดไทยได้ให้จำลองแบบอย่างมารักษาไว้ มีอยู่ในศาลาลูกขุนในจนบัดนี้

ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์เห็นประโยชน์ในการเสด็จประพาศเหมือนอย่างสมเด็จพระบรมชนกนารถ จึงเสด็จประพาศตามหัวเมืองใหญ่น้อยในพระราชอาณาเขตรที่สามารถจะเสด็จได้เนืองนิจ ดูเหมือนจะได้เสด็จทั่วทุกเมืองไม่มีเว้น แลยังทรงพระอุสาหะเสด็จไปทอดพระเนตรกิจการบ้านเมืองถึงนานาประเทศก็หลายคราว ว่าฉะเพาะเมืองเหนือได้เสด็จ ๓ ครั้ง ๆ แรกเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๐ (พ. ศ. ๒๔๔๔ คือคราวที่ทรงพระราชนิพนธ์พระราชหัตถเลขา ซึ่งพิมพ์ในสมุดเล่มนี้) เสด็จโดยรถไฟไปเพียงพระราชวังบางปอิน แต่นั้นทรงเรือพระที่นั่งเก๋ง เรือกลไฟจูงขึ้นไปตามลำแม่น้ำจนถึงเมืองฝ่างข้างเหนือเมืองอุตรดิษฐ์เปนที่สุดทาง ครั้งที่ ๒ ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ (พ. ศ. ๒๔๔๙ เมื่อทางรถไฟทำขึ้นไปถึงเมืองนครสวรรค์แล้ว) เสด็จโดยทางรถไฟขึ้นไปถึงปากน้ำโพธิ์ แต่นั้นทรงเรือแม่ปะเปนเรือพระที่นั่ง ถ่อขึ้นทางลำน้ำพิงจนถึงเมืองกำแพงเพ็ชร์เปนที่สุดทาง ครั้งที่ ๓ ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๗ (พ. ศ. ๒๔๕๑) เสด็จโดยทางรถไฟจนถึงเมืองนครสวรรค์ แล้วทรงเรือ

พระที่นั่งล่องน้ำลงมาเข้าปากน้ำมะขามเถ้า ประพาศทางลำน้ำเมืองสุพรรณบุรี

การเสด็จเมืองเหนือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ เปนคราวแรกที่จะได้เสด็จเมืองเหนือในรัชกาลที่ ๕ จึงโปรด ฯ ให้จัดกระบวนเสด็จพระราชดำเนินเปนการเลียบมณฑลในทางราชการ มีประกาศกระแสพระราชดำรัสที่จะเสด็จเมืองเหนือครั้งนั้น ดังคัดลำเนามาพิมพ์ไว้ต่อไปข้างน่า แลทรงพระราชปรารภว่า ตั้งแต่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเมื่อปีขาล ฯ กาลล่วงมาถึง ๓๕ ปี พวกพศกนิกรชาวเมืองเหนือพึ่งจะได้มีโอกาศเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวของตนอิก สมควรจะทรงสถาปนาสิ่งสำคัญพระราชทานไว้ตามหัวเมืองให้เปนที่ระลึกถึงการที่เสด็จเมืองเหนือครั้งนั้น ทำนองเดียวกับที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรด ฯ ให้สร้างศาลากลางพระราชทานแต่ก่อนมา แต่มาในชั้นนี้ได้สร้างศาลารัฐบาลประจำมณฑล ศาลากลางประจำจังหวัด แลที่ว่าการอำเภอตลอดจนที่อยู่ของข้าราชการเปนของหลวงประจำที่มั่นคงแล้ว ได้ทรงทราบว่ามีการที่ยังไม่ลงระเบียบอยู่อย่าง ๑ คือในการพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาประจำปีจังหวัดที่อยู่ใกล้กรุงเทพ ฯ ต้องมารับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาไปจากกรุงเทพ ฯ แต่จังหวัดที่อยู่ห่างออกไป แต่ก่อนมาเคยใช้กระบี่เครื่องยศที่พระราชทานผู้ว่าราชการเมืองชุบน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแทนพระแสง ครั้นเลิกประเพณีการพระราชทานเครื่องยศประจำตำแหน่งเสียแล้ว หัวเมืองยังหามีพระแสงสำหรับชุบน้ำพระพิพัฒน์สัตยาไม่ จึงโปรด ฯ ให้

สร้างพระแสงราชาวุธขึ้นสำหรับพระราชทานไว้ประจำหัวเมือง จังหวัดละองค์ จังหวัดอันเปนที่ตั้งที่ว่าการมณฑลเปนพระแสงด้ามทองฝักทองลงยาราชาวดี จังหวัดนอกนั้นเปนพระแสงด้ามทองฝักทอง เมื่อเสด็จไปถึงเมืองไหนก็พระราชทานพระแสงสำหรับจังหวัดนั้น แลมีพระราชกำหนดว่า ถ้าเสด็จไปประทับในจังหวัดใดเมื่อใด ให้ถวายพระแสงราชาวุธสำหรับจังหวัดมาไว้ประจำพระองค์ตลอดเวลาที่เสด็จประทับอยู่ในจังหวัดนั้นอย่างหนึ่ง แลให้ชุบน้ำพระพิพัฒน์สัตยาด้วยพระแสงราชาวุธนั้นด้วยอย่าง ๑ อีกประการหนึ่งมีพระราชประสงค์จะพระราชทานสิ่งของให้เปนที่ระลึกอยู่แก่ตัวราษฎร จึงโปรด ฯ ให้สร้างเสมาเงินเปนตรายรูปพระจุฑมงกุฎกับอักษรพระนามขึ้นด้วยอีกอย่างหนึ่ง สำหรับพระราชทานเด็กชายหญิงตามหัวเมืองที่เสด็จไปประพาศครั้งนั้น (เสมาตราพระจุฑมงกุฎกับอักษรพระนามนี้โปรด ฯ ให้สร้างด้วยทองคำสำหรับพระราชทานหม่อมเจ้าแลบุตรข้าราชการผู้ใหญ่ที่ไปตามเสด็จครั้งนั้นด้วย) ประเพณีการพระราชทานพระแสงราชาวุธแลพระราชทานแจกเสมาเริ่มมีขึ้นครั้งนั้นเปนต้น จึงปรากฎในพระราชหัตถเลขาที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ ว่าเมื่อเสด็จไปถึงเมืองไหนได้มีการพิธีพระราชทานพระแสงราชาวุธ แลผู้ว่าราชการ กรมการจังหวัดนั้นจัดการสมโภชพระแสงราชาวุธเนื่องในการรับเสด็จ แลมีเรื่องปรากฎว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานแจกเสมาแก่เด็กชาวเมืองทุกระยะไป

ประกาศการเสด็จพระราชดำเนิน
ประพาศหัวเมืองฝ่ายเหนือ

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกัน ว่า การที่จะเสด็จพระราชดำเนินประพาศหัวเมืองฝ่ายเหนือ เพื่อจะได ทรงนมัสการพระพุทธชินราช แลทรงหล่อพระพุทธชินราชจำลองที่ เมืองพิษณุโลก แลจะได้ทอดพระเนตรภูมิประเทศแลตรวจราชการ ประกอบพระราชดำริห์ที่จะทรงทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญยิ่งขึ้นสืบไป นั้น กำหนดจะได้เสด็จพระราชดำเนินจากกรุงเทพมหานคร ณวัน ที่ ๒๙ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ ประมาณเวลากว่าจะเสด็จกลับ คืนกรุงเทพมหานครราวสัก ๔๐ ราตรี การเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ ย่อมจะนานวันอยู่ แต่ในตำบลที่ต่าง ๆ ตามหัวเมืองที่จะประทับนั้นไ ด โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการจัดการให้มีโทรเลข ติดต่อกันกับกรุงเทพมหานครแล้ว แลถ้ามีเหตุการณ์อันใดอันหนึ่ง ซึ่งเปนการสำคัญ อันเปนพระราชกิจ ฤๅต้องเปนพระราชธุระอยู่ นั้น ก็อาจจะกราบบังคมทูลพระกรุณา ฯ แลรับพระราชทานกระแส พระบรมราชโองการได้ตลอดเวลาในไม่ช้านัก แต่กระนั้นแล้วยังมี พระบรมราชประสงค์อีกว่า จะไม่ให้ราชการแผ่นดินซึ่งเคยทรงเปน พระธุระอยู่เปนนิจนั้นต้องคั่งค้างสำเร็จช้าเวลาไป เพราะเหตุที่ไม่ได้ ประทับอยู่ในกรุงเทพมหานครนี้ได้เลย แลทรงพระราชดำริห์เห็นว่า

การเสด็จพระราชดำเนินคราวนี้ ถึงเปนการที่เสด็จประพาศตามหัวเมืองในพระราชอาณาเขตรก็ดี บางทีจะมีราชการแผ่นดินอยู่บ้าง บางอย่างที่ต้องทูลฉลอง เพื่อได้มีพระราชดำรัสสั่งเปนสิทธิ์ขาดไปโดยฉับพลัน แต่การอันนั้นไม่พอที่จะต้องมีโทรเลขไปกราบบังคมทูลพระกรุณา ฯ ให้เนิ่นช้าไปไม่ทันท่วงทีของการที่จำเปนจะกระทำให้สำเร็จแล้วไปได้ดังนี้

จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานอำนาจในราชกิจที่จะรักษาพระนครในระหว่างเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาศหัวเมืองฝ่ายเหนือครั้งนี้ ไว้แก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศวโรปการ แลให้ทรงเปนประธานในที่ประชุมทั้ง ๒ อย่างดังที่จะได้กล่าวต่อไป แลให้ทรงบังคับบัญชาการทั้งปวงสิทธิ์ขาด ทั่วไปพร้อมด้วยที่ประชุมทั้ง ๒ อย่าง คือ:—

อย่าง ๑ ที่ประชุมผู้สำเร็จราชการอยู่รักษาพระนครกรุงเทพ ฯ นั้นมีที่ปฤกษา ๒ คือ:—

๑) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์

๒) พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงศ์

อย่าง ๒ ที่ประชุมเสนาบดีนั้น มีเสนาบดีผู้ที่อยู่รักษาพระนครรวมทั้งผู้เปนประธานด้วยเปน ๕ กับปลัดทูลฉลอง ผู้แทนเสนาบดีที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน ๕ รวม ๑๐ คือ:—

๑) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศวโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ แลเปนประธานในที่ประชุม

๒) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล

๓) พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ

๔) เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ

๕) เจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ

๖) หม่อมเจ้าปิยภักดี ปลัดทูลฉลอง แทน (พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย) เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

๗) พระยาศรีสหเทพ ปลัดทูลฉลอง แทน (พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

๘) พระยาบำเรอภักดิ์ ปลัดทูลฉลอง แทน (พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา) เสนาบดีกระทรวงวัง

๙) พระยานรินทรราชเสนี ปลัดทูลฉลอง แทน (สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช) เสนาบดีกระทรวงกระลาโหม

๑๐) พระยาจักรปาณี ปลัดทูลฉลอง แทน (พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์) เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม

แลให้พระยาศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ เปนสภาเลขานุการสำหรับที่ประชุมทั้ง ๒ อย่างนี้ด้วย แล้วให้ประชุมกันในพระบรมมหาราชวังเปนนิจทุกวันไป ตามเวลาที่สมควรจะกำหนดไว้

ถ้ามีการอันใดเช่นกล่าวมาข้างต้นนี้เกิดขึ้น ซึ่งควรจะกราบบัง

คมทูลพระกรุณา ฯ ก่อน ก็ให้รีบกราบบังคมทูลไปโดยทางโทรเลข

แต่ถ้าการอันใดอันหนึ่ง ซึ่งเปนการร้อนเร็วก็ดี ฤๅเปนกิจไม่สำคัญพอที่จะถึงต้องกราบบังคมทูลพระกรุณา ฯ ก็ดี เมื่อการนั้นเปนกิจซึ่งเคยพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย โดยไม่เคยต้องปฤกษาเสนาบดีแล้ว ก็ให้พร้อมกับที่ประชุมผู้สำเร็จราชการอยู่รักษาพระนครกรุงเทพ ฯ คาดการเทียบเคียงกับพระราชนิยม แลแบบอย่างที่เคยแลควรแก่เหตุนั้นบังคับบัญชาไปให้สำเร็จแล้ว จึงกราบบังคมทูลพระกรุณา ฯ ออกไปภายหลัง

เมื่อการนั้นเปนกิจที่เคยโปรดเกล้า ฯ ให้เสนาบดีประชุมปฤกษากัน ก็ให้พร้อมกับที่ประชุมเสนาบดีบังคับบัญชาไปให้ตลอดทุกประการสุดแต่ให้การที่ควรจะให้สำเร็จทุกอย่างทั้งปวงนั้น สำเร็จทั่วไปให้ทันการทันเวลาอันควร อย่าให้คั่งค้างขวางขัดอยู่เสียเวลาไปโดยใช่เหตุ

แลข้าราชการทุกตำแหน่ง พึงบังคับบัญชาให้เข้าใจแน่นอนตามพระราชกำหนดกฎหมาย แลกระทำตามทุกสิ่งทุกประการเทอญ

ประกาศมาแต่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวังกรุงเทพ ฯ ณวันที่ ๒๔ เดือนกันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ เปนวันที่ ๑๒๐๐๕ ฤๅปีที่ ๓๔ ในรัชกาลปัตยุบันนี้.

พระราชหัตถเลขาที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ ทรงพระราชนิพนธ์เปนอย่างรายงานพระราชทานมายังที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร จึงมีถึงสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ เวลานั้นยังดำรง

พระยศเปนพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศวโรปการ ซึ่งทรงเปนประธาน สำหรับจะได้ประกาศให้มหาชนทราบข่าวที่เสด็จเมืองเหนือครั้งนั้น สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการได้ทรงเก็บความจากพระราชหัดถเลขา ส่งไปลงพิมพ์ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา แต่ส่วนต้นพระราชหัดถเลขาทั้งปวงนั้นทรงเก็บรักษาไว้ ยังหาได้เคยพิมพ์ไม่ อีกประการหนึ่งเมื่อเสด็จเมืองเหนือครั้งนั้นช่างชักรูปที่ตามเสด็จขึ้นไป ได้ถ่ายรูปต่าง ๆ เนื่องในการเสด็จครั้งนั้นมีอยู่มาก รูปทั้งปวงนั้นก็ยังไม่ได้เคยพิมพ์ให้แพร่หลาย กรรมการหอพระสมุด ฯ จึงทูลขออนุญาตต่อสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ คัดสำเนาพระราชหัดถเลขามาพิมพ์ในสมุดเล่มนี้พร้อมด้วยรูป ซึ่งเลือกเห็นว่าเปนสำคัญในการเสด็จเมืองเหนือครั้งนั้น หวังใจว่าท่านทั้งหลายที่ได้สมุดเล่มนี้ไปคงจะชอบทั่วกัน.

ด. ร.

รูปหมู่ถ่ายที่พระราชวังบางปะอิน

พระราชหัตถเลขา
เรื่องเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔

(ฉบับที่ ๑)

เมืองอ่างทอง

วันที่ ๒ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ

ด้วยฉันขอบอกรายงานระยะทางที่ได้ออกจากบางปอินวันนี้เวลาย่ำรุ่งครึ่ง พระยาโบราณบุรานุรักษ์ปลัดเทศาภิบาลกรุงเก่าลงเรือมาด้วย จนถึงพรมแดนเมืองอ่างทอง พระวิเศษไชยชาญ ผู้ว่าราชการเมืองนำดอกไม้ธูปเทียนมาต้อนรับ เปลี่ยนลงเรือมาด้วยจนถึงพลับพลาเหนือเมืองเลี้ยวหนึ่งประมาณบ่าย ๔ โมง ได้ขึ้นไปยังโรงพิธีซึ่งมีพระสงฆ์ข้าราชการแลราษฎรคอยพร้อมอยู่ในที่นั้น ผู้ว่าราชการเมืองอ่านคำต้อนรับ ฉันได้มอบพระแสงราชาวุธเสร็จแล้ว แลแจกตราแล้วรับราษฎรดูเปนที่ชื่นชมยินดีกันมาก มีความปรารถนาที่จะให้รับประเคนทุกอย่างบรรดาสิ่งที่ได้ถือมา จนเวลาย่ำค่ำจึงได้เลิก ตามระยะทางที่มาตลอดทั้งในแขวงกรุงเก่าแลแขวงอ่างทอง ราษฎรได้ต้อนรับโดยความจงรักภักดีเปนอันมาก

ในเขตรแขวงกรุงเก่าไม่ใคร่จะเห็นแปลกเพราะเคยเห็นอยู่เนือง ๆ แต่ลำน้ำตั้งแต่เกาะมหาพราหมณ์ขึ้นมาตื้นเสียเปนอันมาก ตัวเกาะมหาพราหมณ์เองนั้นไม่มีร่องรอยว่าเปนเกาะเลย คงแต่ชื่อเท่านั้น เพราะน้ำได้ตกไปเสียทางคลองบ้านกุ่มนั้น ถ้าไม่ได้แก้ไขอย่างไรเลย

ไม่ช้าแม่น้ำตอนนั้นจะเสียตลอด แต่ในเมืองอ่างทองซึ่งฉันไม่ได้เห็นนานแล้วถ้าไม่บอกก็ไม่รู้จัก บ้านเรือนแน่นหนาตลอด ๒ ฝั่งน้ำ มีวัดแลบ้านเรือนที่ว่าการเมืองที่ว่าการอำเภอ ซึ่งสร้างขึ้นใหม่ ๆ มาก ทั้งโรงเลื่อยตลาดครึกครื้น เดี๋ยวนี้กำลังตั้งโรงเลื่อยจักรแต่ยังไม่แล้ว หลวงอุดรภัณฑพานิช[๒] เปนผู้ทำขึ้น คิดจะปรุงเรือนขาย ด้วยคนต้องการเรือนใหม่ ๆ มาก ที่พลับพลาทำเปนแพใหญ่ยาวโดยประณีต มีความสบายมาก เวลาค่ำมีการมหรศพแลตามประทีปจุดดอกไม้เพลิงครึกครื้น ลมพัดเย็นดี มียุงมากกว่าที่กรุงเทพ ฯ แต่ไม่สู้ชุมนัก การทั้งปวงเปนที่เรียบร้อยสดวกดีหมดทุกอย่าง

สยามินทร์

---

๑ พระวิเศษไชยชาญ (อวบ เปาโรหิตย์) ครั้งนั้นได้เลื่อนเปนพระยาอินทรวิชิต ต่อมาเลื่อนเปนพระยาจ่าแสนย์บดี แล้วเปนพระยากำแหงสงครามสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา เดี๋ยวนี้เปนพระยาราชนกูล

๒ หลวงอุดรภัณฑ์พานิช (เต็ง) นายห้างกิมเสงหลี

รูปพลับพลาที่เมืองอ่างทอง

(ฉบับที่ ๒)

เมืองสิงหบุรี

วันที่ ๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ

ด้วยต่อแต่หนังสือฉบับก่อน ขอบอกรายงานส่วนวันนี้ เวลาเช้า ๒ โมงออกจากพลับพลาเมืองอ่างทอง มาจนเวลา ๕ โมงเช้าถึงวัดไชโย ได้แวะขึ้นที่วัด วิหารทำดี ถึงว่าต่อพระอุโบสถออกมาข้างน่าดูภายนอกรูปก็เปนลดหลั่นกันดี ภายในก็สว่างตลอด งานที่ทำก็อยู่ข้างประณีตในพระอุโบสถปูศิลาแลเขียนรูปภาพพอใช้ เสียแต่พระประธานเปนแม่ลูกอินอย่างประจุบันนี้ ห่มผ้ามีดอกดวงซึ่งนับกันว่าเปนพระอย่างราคาแพง ในมุขหลังพระอุโบสถรูปสมเด็จพระพุฒาจารย์ โต มีเค้าจำได้ แต่หนุ่มไปกว่าเมื่อเวลาถึงมรณภาพสักหน่อยหนึ่ง พระองค์ใหญ่พระสอเล็กพระภักตร์ยาว ถ้าหากว่าตั้งนั่งร้านขึ้นไปตรงพระภักตร์เห็นจะยาวเกินขนาด แต่ดูก็เปนการยากที่จะปั้นให้งามได้ เพราะที่แลดูต้องเห็นลูกคางก่อนอื่น เพราะต้องแหงนคอตั้งบ่า ถ้าไม่มีวิหารบังกันกลางแจ้งจะค่อยหาที่ดูง่ายสักหน่อย พอมัสการแล้วกลับลงเรือ ออกจากที่นั้นมาหน่อยหนึ่งก็เข้าแขวงเมืองพรหม พระอนุรักษภูเบศร์[๑] ผู้รั้งมาเปลี่ยนพระวิเศษไชยชาญ ในระยะทางที่มาดูผู้คนไม่แน่นหนาเหมือนเมืองอ่างทอง แต่การต้อนรับของราษฎรแขงแรงดีเหมือนกันมาถึงพลับพลาเมืองสิงห์เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง เมืองสิงห์นี้พึ่งยกมาตั้งใหม่ตรงปากน้ำบางพุดซาแขวงเมืองพรหม มีการพิธีให้ดาบอย่างเมืองอ่างทองจนเวลาเกือบทุ่ม ๑ จึ่งได้เสร็จ สังเกตดูว่าคนเมืองนี้การแต่งเนื้อแต่งตัวอยู่ข้างจะจนกว่าเมืองอ่างทอง การค้าขายนอก

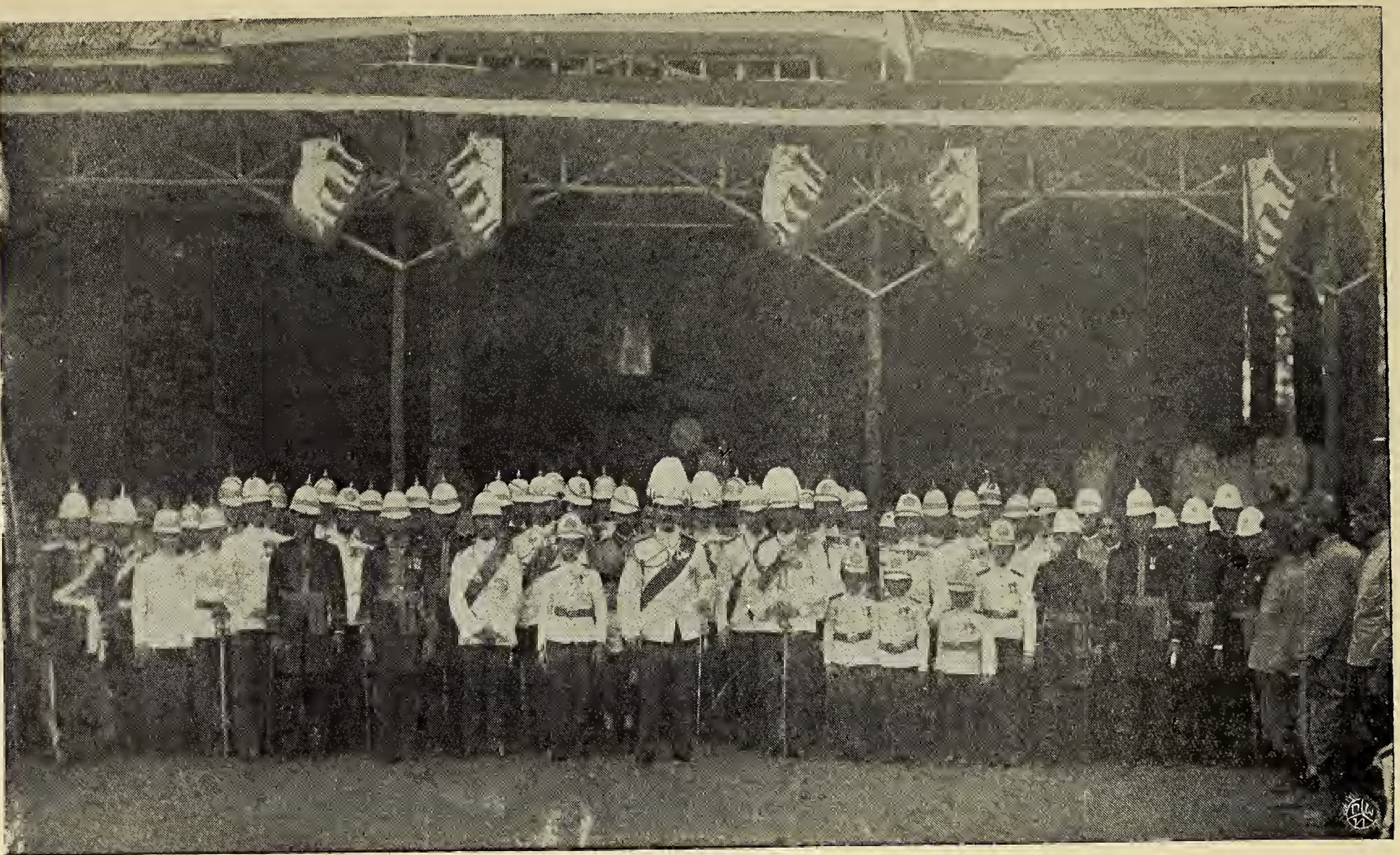
จากปรกติก็มีเผาปูนมาก เพราะรับศิลามาจากเมืองลพบุรี เปนทางที่ล่องลงไปกรุงเทพ ฯ ง่าย พระยาราชพงษานุรักษ์[๒] เทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ลงมารับอยู่ในที่นี้ด้วย การพลับพลาเหมือนกันกับเมืองอ่างทอง เว้นแต่บนบกไม่มีสวน แลไม่สู้ประณีตเหมือนเมืองอ่างทอง ซึ่งพระวิเศษไชยชาญออกจะเปนช่างอยู่ แต่ในที่นี้ไม่มียุงเลย

สยามินทร์

---

๑ พระอนุรักษภูเบศร (โคม) ต่อมาเปนพระเกรียงไกรกระบวรยุทธ

๒ พระยาราชพงศานุรักษ์ แฉ่ บุนนาค ต่อมาได้เลื่อนเปนพระยาไกรเพ็ชร์รัตนสงคราม

รูปหมู่ถ่ายที่เมืองอ่างทอง

(ฉบับที่ ๓)

บ้านสรรพยา

วันที่ ๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ

ด้วยอนุสนธิรายงานซึ่งได้บอกไปแต่ก่อน วันนี้เวลา ๓ โมงเช้า ได้ออกจากเมืองสิงห์มาถึงพลับพลาบ้านสรรพยาเวลาย่ำค่ำ ตามระยะทางก็คล้ายกันกับเมืองพรหม ต่างแต่ตลิ่งค่อยสูงขึ้น ที่ว่าการเมืองอินทร์ ย้ายไปตั้งฝั่งตวันออก เข้าแขวงเมืองไชยนาท พระยาสุรบดินทร[๑] ไปเปลี่ยนลงเรือ เขาว่าน้ำปีนี้น้อยกว่าปีกลายนี้ศอกเศษ เพราะฉนั้น พลับพลาซึ่งทำริมฝั่งจึงได้สูงกว่าเรือมาก มีอำเภอกำนันแลราษฎร มาหามาก กำลังแจกเสมาอยู่ฝนตกหนักประมาณสัก ๔ ชั่วโมงจึงได้หยุด มีสัตว์ต่าง ๆ มาก มียุงชุมแต่ไม่เหมือนที่เล่า การทั้งปวง เรียบร้อยเปนปรกติดี

สยามินทร์

---

๑ พระยาสุรบดินทร (ติ่ง)

(ฉบับที่ ๔)

เมืองไชยนาท

วันที่ ๖ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรปะการ

ด้วยฉันได้รับหนังสือฉบับเล็กลงวันที่ ๔ นั้นแล้ว อนุสนธิรายงาน วันนี้ ได้ออกจากบ้านสรรพยาเวลา ๔ โมงเช้า เพราะระยะทางใกล้ กำหนดเรือเมล์เดิน ๕ ชั่วโมง แต่เมื่อมาก็ไม่ถึง ๕ ชั่วโมง บ่ายโมงเศษ ได้มาถึง พลับพลาตั้งที่น่าที่ซึ่งจะตั้งที่ว่าการใหม่ อันได้ยกเสา เปนโครงขึ้นไว้แล้ว เปนทำเลใกล้บ่อนแลด่านภาษีเก่า มีบ้านเรือน ติดต่อกันขึ้นไปข้างเหนือน้ำ แต่ริมตลิ่งเปนที่น้ำวนแลรับแดดบ่ายร้อน จัดไม่สบาย แต่ที่ว่าการเดิมซึ่งยังคงอยู่บัดนี้ตั้งอยู่ใต้แหลม เปนที่ซึ่ง พระยาประธานคโรไทย[๑] ได้มาตั้งอยู่เก่า ซึ่งย้ายใหม่เพราะว่ามีหาด บังน่า แต่ดูยังไม่สู้เหมาะ ถ้ากระไรจะคิดย้ายใหม่ ระยะทางที่ ขึ้นมาอยู่ข้างจะเงียบสงัดลงไปกว่าเมืองพรหมเมืองอินทร์ซึ่งว่าเงียบอยู่ แล้วนั้นอีก มีคนแต่ริมน้ำ ฦกเข้าไปก็เปนป่า ถึงริมแม่น้ำก็พอ มีที่ว่างไม่มีเจ้าของบ้าง เรือเล็กที่ใช้สอยกันในที่พื้นเมืองดูไม่ใคร่มี เรือเหนือขึ้นล่องก็ไม่ใคร่แวะ ผลแห่งการทรุดโทรมด้วยการศึกภายนอก ภายในอันเมืองไชยนาทได้รับมานับด้วยร้อยปีเปนอันมากนั้น ยังปรากฎ ไม่ฟื้น

เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ได้ตั้งพิธีมอบพระแสงประจำเมือง แล แจกเสมา

เวลาบ่าย ๔ โมงลงเรือแจวล่องลงไปดูวัดพระบรมธาตุ ซึ่งอยู่ ปากน้ำเมืองสรรค์ฟากใต้ ได้ความจากพระครูอินทโมฬีศรีบรมธาตุ[๒]

ว่าเชิงเทินเมืองเก่ายังมีอยู่ในที่หลงข้างวัด แต่กรมการทั้งเมืองไม่มีผู้ใดทราบ เพราะได้ทิ้งร้างมาเสียช้านาน เมืองนี้เห็นจะได้ตั้งภายหลังสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ได้เมืองศุโขไทยเปนประเทศราชขึ้นกรุง พระเจ้าแผ่นดินฝ่ายเหนือองค์ที่สุด มหาธรรมราชเลไทยได้เปนเจ้าครองเมืองในที่นี้ ต่อนั้นก็คงจะเปนพระวงษ์ข้างกรุงเก่าขึ้นมาครอง เช่นสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) เปนต้น เมืองนั้นเอาลำแม่น้ำแควใหญ่แควเมืองสรรค์เปนคู พระบรมธาตุรูปแปลกแต่เล็กมีศิลาจารึกอยู่ที่ฐานโพธิ์ แต่เปนจารึกใหม่ ๆ เปนอักษรขอมเขียนภาษาไทย ว่าด้วยการเรี่ยไรปฏิสังขรณ์พระธาตุบอกเรือนเงิน ๒ สลึง ๓ สลึง แต่มีที่ควรจะสังเกตอยู่ ๒ แห่ง คือยังเรียกเมืองสรรค์ว่าเมืองแพรกคือแพรกศรีราชา กับกล่าวว่ามีสมเด็จพระรูปเสด็จขึ้นไปในการฉลอง คำนวณดูตกอยู่ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ สมเด็จพระรูปนั้นคงจะเปนกรมพระเทพามาตย์ พระอรรคมเหษีกลางแผ่นดินพระเพทราชา ซึ่งทรงผนวชเปนรูปชีอยู่วัดดุสิต นี่เห็นจะเปนตัวอย่างให้เกิดสมเด็จพระรูปศิริโสภาคมหานาคนารีขึ้นที่กรุงเทพ ฯ มีระฆังใบหนึ่งหล่อเมื่อพระพุทธศักราช ๒๒๗๐ เสียงไม่เพราะ พระครูอินทโมฬีอยู่ข้างจะแขงแรงในการปฏิสังขรณ์แลจัดการเล่าเรียน กลับขึ้นมาโดยเรือไฟแล้วไปเดินเล่น ร้อนจัดจนเวลาค่ำฝนตกแต่ไม่สู้มาก

สยามินทร์

---

๑ พระยาประธานคโรไทย (ฉาย)

๒ พระครูอินทโมฬี (ช้าง) ได้เปนพระราชาคณะในรัชกาลปัจจุบันนี้

(ฉบับที่ ๕)

ท่าฉนวนอำเภอมโนรมย์
วันที่ ๘ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรปประการ

ด้วยอนุสนธิรายงานซึ่งได้บอกมาแต่ก่อนนั้น ครั้นเมื่อวันที่ ๗ เวลา ๔ โมงเช้าได้ลงเรือ ๖ แจว ล่องลงไปตามลำแม่น้ำไปเข้าคลองแพรก ทางประมาณสักชั่วโมงหนึ่งถึงเมืองสรรค์เก่า ได้ขึ้นที่วัดพระมหาธาตุ ตามระยะทางที่ไป ที่ปากคลองมีตะพานแลศาลาท่ามั่นคงดี มีถนนเดินเข้าไปจนถึงวัดพระบรมธาตุ เปนของหลวงประชุมพลสินธุสร้าง ซึ่งฉันได้ให้รางวัลเหรียญราชรุจิไว้แต่วานนี้แล้ว ต่อเข้าไปมีบ้านเรือนมาก มีเรือนฝากระดานชุม สวนต้นผลไม้เดิมบ้าง กำลังขึ้นใหม่บ้าง ข้างหลังเข้าไปเปนนา ภูมิที่ทำมาหากินดีกว่าเมืองไชยนาท ราษฎรก็ดูบริบูรณ์กว่า ในการแต่งเนื้อแต่งตัว เมืองสรรค์เปนเมืองที่รอดจากเกณฑ์ข้าหลวงขึ้นล่องมาแต่เดิม เพราะอยู่ลับเข้าไป จึงไม่ยับเยินเหมือนเมืองไชยนาท แต่คลองนั้นระดูแล้งน้ำแห้งขาด แต่ถ้าจะต้องการน้ำ ขุดทรายในลำคลองลงไปศอกหนึ่งก็ได้น้ำ

วัดพระมหาธาตุอยู่ในตำบลบ้านซึ่งเรียกว่าบ้านพระลาน อันเปนที่ตั้งวังเจ้าผู้ครองเมือง อยู่ในกลางย่านระหว่างคูเมืองทั้ง ๒ ด้าน เชิงเทินยังมีปรากฏอยู่เปนเนินดิน ภูกยืนเข้าไปจากแม่น้ำฟากตวันตก ๒๐ เส้น แต่เมืองนี้เปนเมืองทำ ๒ ฟากน้ำเช่นเมืองทั้งปวง แต่ฟากตวันออกจะยืนเข้าไปมากน้อยเท่าใด เค้าเงื่อนหายไปเสียแล้ว บางทีจะได้คงอยู่แต่ฟากเดียวในชั้นหลัง วัดพระมหาธาตุนั้นตามฝีมือที่ทำมีเปน ๒ คราวฤๅ ๓ คราว ชั้นเดิมทีเดียวเปนอย่างเมืองละโว้ ชั้น

รูปพลับพลาที่วัดมหาธาตุเมืองสรรค์

ที่ ๒ เปนอย่างเมืองลพบุรี เปนการที่ทำเพิ่มเติมซ้ำ ๆ กันลงไป เช่นตัวอย่างที่เห็นชัดคือพระระเบียง เดิมเปนพระศิลานั่งเว้นห้องหนึ่งมีห้องหนึ่ง ครั้นภายหลังทำแทรกลงในห้องว่างทุก ๆ ห้องเปนพระก่ออิฐ แลขยายระเบียงต่อออกไปเอามุมเปนกลาง อย่างเช่นวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สร้างพระวิหารใหญ่ขึ้นใหม่ เห็นจะเปนครั้งเจ้าพระยาแต่ที่จะไม่แล้ว ตัวพระมหาธาตุนั้นก็เปนรูปสี่เหลี่ยมซ้อนกันเปนชั้น ๆ ที่จะเปนยอดเล็กยอดน้อยไม่ใช่ปรางค์ เขาทำทางเดินเข้าไปวัดพระยาแพรก (คือเมืองนี้เรียกแพรกศรีราชา) แล้วถึงวัดอีกวัดหนึ่งซึ่งไม่มีผู้ใดรู้จักชื่อเสียแล้ว ถัดเข้าไปจึ่งถึงวัดสองพี่น้องแลวัดจันทน์ วัดสองพี่น้องนั้นมีพระปรางค์เขมรยังดีอยู่ไม่ทลาย ในห้องปรางค์มีพระพุทธรูปซึ่งชำรุดตอนล่างองค์หนึ่งตอนบนดี หน้าตาเปนพระชั้นนครไชยศรี บางทีจะชำรุดมาเก่าแล้ว จึ่งเอาขึ้นไปซ่อนไว้เสียบนพระปรางค์ ตอนล่างก็เห็นจะก่อประกอบ ได้ให้ค้นดูหนักก็ไม่พบ ๆ แต่พระซงฆ์ ๒ ข้างเปนพระแปลกดีมาก รูปนี้ไม่เคยเห็นใหญ่ถึงเท่านี้ ได้ให้ส่งไปกรุงเทพ ฯ อาการกิริยาที่สร้างวัดในที่นี้เหมือนเมืองลพบุรีทุกอย่าง คือมีพระเจดีย์รูปต่าง ๆ รายรอบ ๒ รอบ แลพระปรางค์เพื่องตามมุมเปนต้น วัดสองพี่น้องนั้นเห็นจะไม่ใช่สองคนพี่น้องสร้าง เปนวัดสองวัดติดกัน แลเห็นกำแพงเหลื่อมกันอยู่ วัดเหล่านี้ไม่เก่าเหมือนวัดพระมหาธาตุทั้งนั้น ได้แจกเสมาราษฎร แลกินเข้ากลางวันแล้วลงเรือล่องลงไปดูคลองคู แวะบ้านหลวงคลังนอกราชการ ซึ่งเปนคนเก่ารู้การในเมืองสรรค์มาก กลับด้วยเรือกลไฟเล็ก ขึ้นมาถึงไชยนาทเวลาย่ำค่ำ ร้อนจัดเต็มที่ ต่อดึกฝนจึ่งได้ตก

วันนี้เวลาเช้าโมงครึ่งออกเรือจากเมืองไชยนาท ได้เห็นคลองลัด

ซึ่งกรมหลวงดำรงขุดไม่ช้านัก[๑] แม่น้ำทางอ้อมกลายเปนหญ้าแขมขึ้นดอนไปหมด เสียแม่น้ำไปเปนอันมาก ซึ่งเปนเหตุให้กรมดำรงเองคิดจะห้ามไม่ให้ขุดคลองลัด ทางที่ขึ้นมานี้ก็ต้องขึ้นมาทางลัดนั้นเอง เวลาเช้า ๓ โมงเศษถึงธรรมามูล ขึ้นเขามีราษฎรมาอยู่มาก พระวิหารหลังใหญ่หลังคาพังทลายลงมาทั้งแถบ จำจะต้องปฏิสังขรณ์ พระเจดีย์ก็ทลายลงมาแถบหนึ่ง เห็นของเดิมที่จะเปนไม้ ๑๒ จะก่อพอกให้กลม แกนนั้นยังดีอยู่ ทลายแต่ที่พอกแถบหนึ่ง พระพุทธรูปเมืองสรรค์ซึ่งพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เชิญมาไว้ในพระอุโบสถพระรัศมีชำรุด เมื่อนมัสการพระแลตีตราเสร็จแล้ว แจกเสมาราษฎรแล้วลงเรือเดินทางต่อมาอีก ระยะนี้บ้านห่างจนถึงคุ้งสำเภาตรงคลองสะแกกรังข้ามจึงมีตลาด ที่ว่าการอำเภอเมืองมโนรมย์ได้ย้ายลงมาตั้งเหนือตลาด แต่นั้นต่อขึ้นไปยิ่งเงียบมากขึ้น ถึงท่าฉนวนที่ทำพลับพลาเวลาบ่าย ๓ โมงเศษ มีราษฎรมาหา ได้แจกเสมาเด็ก แต่มีเด็กน้อยกว่าอัตราที่กะมาก ด้วยคนพลเมืองมีเพียง ๔๐๐๐ เท่านั้น มีฝนตกสองพักแต่ไม่สู้มาก การทั้งปวงเรียบร้อยดีอยู่

สยามินทร์

---

๑ คลองลัดนี้เรียกกันว่า "ลัดเสนาบดี" ขุดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ เดี๋ยวนี้กลายเปนลำแม่น้ำไปแล้ว

รูปลำแม่น้ำ ถ่ายจากเขาธรรมามูล

(ฉบับที่ ๖)

เมืองนครสวรรค์

วันที่ ๑๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ

อนุสนธิรายงานซึ่งได้บอกมาแต่ก่อน เมื่อเวลาวานนี้เวลาเช้า ๓ โมงเศษออกจากพลับพลา ไปด้วยเรือกลไฟองครักษ์ ล่องน้ำลงไปเข้าคลองโกรกกราก ที่ปากคลองนั้นตื้นเปนคัน ช่องข้างเหนือเข้าไม่ได้ เข้าได้แต่ช่องข้างใต้ ถัดปากคลองเข้าไปหน่อยหนึ่ง มีบ้านเรือนแลแพอยู่บ้าง เปนที่ลุ่มจนถึงพรมแดนเมืองอุไทยธานี ต่อเข้าไปจึงเปนที่ดอน เปนคันสูงบ้างต่ำบ้าง ฟากข้างขวามือเปนป่ายางโดยมาก ทางในลำคลองประมาณชั่วโมงเศษ รวมทั้งที่ล่องน้ำ ๒ ชั่วโมงจึงถึงเมืองอุไทยธานี ตั้งพลับพลาที่ท้ายเมืองใกล้ที่ว่าการซึ่งปลูกขึ้นใหม่ ทำการพิธีให้พระแสงตามเช่นเคยให้ในเมืองอื่นแลแจกเครื่องราชอิศริยาภรณ์ แจกเสมา แล้วกินกลางวันในที่นั้น เวลาบ่ายลงเรือแจวมีเรือไฟเล็กลากไปตามลำคลอง ถนนมีแต่ร้อนนักจึงไม่ได้เห็นบ้านเรือนตอนข้างบกซึ่งซ้อนกันอยู่เปนสองชั้น เห็นแต่ข้างหลังบ้าน ไปขึ้นที่ท่าตลาดใต้วัดขวิด ตลาดนั้นมีผู้คนแน่นหนาแต่ถนนยังเปนทรายอ่อนแลรางน้ำมักจะเต็ม ไม่เปนถนนที่ได้ทำ เปนแต่ทางคนเดิน ได้เห็นบ้านเรือนแน่นหนา ราษฎรเปนคนบริบูรณ์โดยมาก ความบริบูรณ์ของเมืองนี้อาไศรยการค้าเข้าอย่างเดียว เพราะเหตุที่แผ่นดินนอกคลองนั้นออกไปเปนที่พื้นราบมาก มีลำห้วยซึ่งมีน้ำแต่ระดูฝน ราษฎรเข้าใจไปเองในวิธีซึ่งจะบึดขังน้ำไว้เลียงต้นเข้าเหมือนอย่างอิริเคชั่น เข้าไม่มีเสียจึงเปนที่นาอุดมดีกว่าตอนข้างริมน้ำซึ่งอาไศรยน้ำท่า เมื่อน้ำมามากเกินไปเข้าก็เสีย แลยังมีที่ซึ่ง

ลุ่มเกินไปจนทำนาไม่ได้เสียเลยก็มีโดยมาก เมืองอุไทยธานีเก่าตั้งอยู่ในที่ซึ่งเปนที่ดอน ห่างจากคลองสะแกกรังประมาณ ๕๐๐ เส้น ได้ถามไม่ค่อยได้ความ แต่สังเกตโดยพระพุทธรูปซึ่งมีผู้นำมาให้เห็นว่าเปนเมืองเก่ามาก คงจะเปนชั้นเมืองกำแพงเพ็ชร แต่เห็นจะได้ทิ้งโทรมเสียแต่เมื่อครั้งกรุงเสียนั้นแล้ว เพราะฉนั้นเมื่อพม่าเผาครั้งหลังที่สุด จึงได้เผาแต่บ้านอุไทยหาได้เผาเมืองอุไทยไม่ แต่นั้นมาจึงได้ย้ายเมืองมาตั้งคลองสะแกกรัง พร้อมกันกับยกเมืองกาญจนบุรีจากเขาชนไก่มาตั้งปากแพรกเปนต้น หลบเข้ามาอยู่ฝั่งตวันออกทั้งสิ้น เพราะฉนั้นเมืองอุไทยธานีเดี๋ยวนี้ตั้งอยู่ในเขตรแขวงเมืองไชยนาท เปนเมืองที่ตั้งอยู่ห่างด่านที่สุด เมื่อมีราชการข้างปลายด่านจึงเปนความลำบากที่จะต้องเดินผ่าป่าไม้เตงรังไม้ยางป่าไม้ขอนสักซึ่งในระดูฝนเดินไม่ได้มีไข้ชุมมาก แต่บัดนี้ได้แก้ไขในการป้องกันรักษาโจรผู้ร้ายปลายแดน คือตั้งตำรวจภูธรขึ้นไว้แล้วทั้ง ๒ อำเภอ ความผู้ร้ายปลายแดนเปนการสงบเรียบร้อยอยู่

กลับจากตลาดแวะที่วัดอุโบสถาราม อยู่ตรงกันข้าม พระครูอุไทยธรรมนิเทศ ทำแพช่อฟ้าจอดที่น่าวัด แล้วเชิญพระพุทธรูปหล่อด้วยเงิน ๒ องค์ ๆ หนึ่งหนัก ๗๐ ชั่ง องค์หนึ่งหนัก ๕๐ ชั่งมาตั้งไว้ให้ดูแลบอกให้ด้วย เห็นว่าเปนพระซึ่งราษฎรได้มีใจศรัทธาหล่อขึ้นควรจะคงไว้ให้เขาได้สักการบูชา จึงไม่ได้รับ แลพระ ๒ องค์นั้น องค์ที่หนัก ๕๐ ชั่งห่มผ้ามีกลีบจีวรหล่อด้วยเงินไม่ได้ผสม แต่รูปร่างไม่งามเลย อีกองค์หนึ่งผสมทองแดง เจ้าของว่าเพื่อจะให้เงาภุกเปนพระอย่างแม่ลูกอิน แต่ดูค่อยดูได้หน่อยหนึ่ง

รูปหมู่ถ่ายที่เมืองนครสวรรค์

ออกจากวัดมาตามลำคลองสะแกกรังแล้วลัดออกทางคลองลำเหล้ามาออกหนองขุมสุนักข์แล้วออกคลองปากบาง คลองทั้ง ๒ นี้เปนคลองแคบ แต่คลองหลังน้ำเชี่ยวจัด ต้องขึ้นเดินเลียบคลองมาลงแม่น้ำ ออกที่เกาะเทโพแลเห็นพลับพลาท่าฉนวน กลับขึ้นมาถึงพลับพลาบ่าย ๔ โมงเศษ ที่พลับพลาร้อนจัดต้องขึ้นไปนั่งอยู่บนบกเวลาค่ำฝนตกหนัก แล้วตกมากบ้างน้อยบ้างไปตลอดคืนยังรุ่ง ยุงชุม

วันนี้เวลาเช้าโมงหนึ่งตรงได้ออกเรือ พระยาประธานนคโรไทยได้ลงเรือมาด้วยจนถึงพรมแดนเมืองพยุหคีรี พระจารุมัยบริรักษ์ ปลัดมณฑลมารับแลเปลี่ยนลงเรือต่อมา เวลาย่ำค่ำจึงถึงพลับพลาเมืองนครสวรรค์ ตามระยะทางในแขวงเมืองพยุหได้เห็นป่าไม้ยางข้างฝั่งตวันตก ข้างฝั่งตวันออกเปนทุ่ง มาในแดนเมืองนครสวรรค์เปนภูเขาเทือกยาวตลอดจนถึงน่าที่ว่าการไม่สู้ห่างฝั่ง แต่ข้างตวันตกซึ่งมีเขาเทือกยาวเหมือนกันแต่ห่างฝั่ง ทาง ๒ วันในระหว่างแม่น้ำกับเขานั้นเปนป่าไม้เบญพรรณ บ้านเรือนริมฝั่งน้ำห่างเพราะเปนที่ลุ่ม ที่ว่าการเลื่อนขึ้นไปจากเมืองเดิมตั้งตรงหัวเกาะเห็ด ได้เห็นเรือนข้าหลวงต่าง ๆ สร้างขึ้นแล้วหลายหลัง แลที่โรงตำรวจภูธรทำ ๓ หลังใหญ่โต ถนนริมน้ำแข็งดีพอใช้ มีทางที่เดินไปได้ถึง ๑๕๐ เส้น เขาได้จัดรถมาให้ขึ้นเปนฤกษ์ใช้ได้โดยสดวกดี การพิธีได้ไปตั้งที่ว่าการมณฑลมีให้พระแล้งตามเคยแล้วจึงถือน้ำ มีข้าราชการแลฝรั่งจีนพ่อค้ามาก เวลา ๒ ทุ่มจึงได้เสร็จการ เมื่อมาถึงเปนเวลาค่ำจึงไม่ได้เห็นอะไรทั่วไป มีความสบายดีทุกอย่าง เว้นไว้แต่ยุงที่จะมากขึ้นกว่าที่ท่าฉนวน

หนังสือฉบับเล็กซึ่งเธอมีมาลงวันที่ ๖ นั้นได้รับเมื่อเวลาวานนี้ที่ท่าฉนวน

สยามินทร์

---

๑ พระครูอุไทยธรรมนิเทศ (จัน) ภายหลังได้เปนพระครูสุนทรมุนีเจ้าคณะจังหวัดอุไทยนานี

๒ พระจารุมัยบริรักษ (ฤกษ ณนคร) ภายหลังได้เปนพระยายอดเมืองขวาง

รูปโรงตำรวจภูธร เมืองนครสวรรค์

(ฉบับที่ ๗)

ปากน้ำเกยไชย

วันที่ ๑๑ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ

อนุสนธิรายงานวันนี้เวลาเช้า ๒ โมงเศษออกจากเมืองนครสวรรค์ มาถึงที่นี่เวลาบ่าย ๔ โมง ระยะทางที่มาตั้งแต่ออกจากพลับพลาแล้ว ได้เห็นคนเดินไปมาสับสนตามถนนริมน้ำตลอดจนถึงปากน้ำโพแควกำแพง มีเรือนโรงบนฝั่งยืดยาวมาก ในแม่น้ำก็มีแพจอดเรียงติดกันไปจนสุดตาที่จะแลเห็นได้แต่ไกล ข้างฝ่ายแควนี้ที่มานั้นเล่า ถึงว่าที่บนตลิ่งเปนที่ลุ่มไม่ใคร่มีเย่าเรือน ก็มีแพที่ค้าขายจอดติดเรียงกันทั้ง ๒ ฟากยืดยาวนับด้วยร้อยหลัง ซึ่งฉันไม่คิดเห็นเลยว่าการค้าขายจะสมบูรณ์เร็วได้ถึงเพียงนี้ ถ้าหากว่าจะไม่เปนต่อกรุงเก่า ก็นับว่าคล้ายคลึงกันมาก แต่ภูมิท่าเลนงามกว่า ถึงว่าต่อขึ้นมาข้างบนจะยังมีที่คงอยู่เช่นฉันเคยคิดเห็นฤๅจำได้ว่าเมืองเหนือเปนอย่างไร คือมีต้นอ้อพงแขมอยู่ริมแม่น้ำที่บนฝั่งมีต้นไม้ใหญ่ราย ๆ คงอยู่ตามเดิมโดยมาก ซึ่งพึงจะแลเห็นเหมือนเช่นที่เคยเห็น ๓๖ ปีมาแล้วนั้นก็ดี บัดนี้มีเรือนราย ๆ แลมีต้นกล้วยปลูกเปนไร่โต ๆ เกิดขึ้นเปนอันมาก เมื่อมาถึงพลับพลาแล้วได้ลงเรือไฟเล็กล่องน้ำไปกลับขึ้นทางแควสุโขไทย ก็ได้เห็นมีบ้านเรือนหนาขึ้นกว่าแต่ก่อน แลทั้งไร่กล้วยเช่นที่กล่าวมาแล้วนั้น

พลับพลานี้เดิมไม่ได้กะไว้จนเมื่อจวนจะขึ้นมา พระยาชลยุทธร้องว่าจะขึ้นไปถึงบางมูลนาคไกลนัก ขอให้ทำพลับพลากลางย่านอีกตอนหนึ่ง กรมหลวงดำรงไม่มีท่าทางที่จะทำให้สำเร็จอย่างใดได้

จึงได้ขอแรงพระวาสุเทพ[๑] ขึ้นมาทำ พระยาชลยุทธเปนผู้รับส่งของ ได้ให้เรือจำเริญบรรทุกของขึ้นมาถึงที่นี่ ถึงว่าพลับพลาเล็กกว่าที่อื่น (ซึ่งโตเกินต้องการ) ก็ทำดีเปนที่สดวกสบายแลเรียบร้อยมาก โดยมีวันทำงานเพียง ๑๐ วันเท่านั้น เวลาเย็นค่ำฝนตกแต่ไม่สู้มาก ยุงชุมขึ้นกว่าเมืองนครสวรรค์แต่น้อยกว่าที่ฉันเคยเห็นเปนอันมาก

สยามินทร์

---

๑ พระวาสุเทพ (ยี่. เชา) เจ้ากรมตำรวจภูธร ภายหลังได้เปนพระยาวาสุเทพ

รูปเรือรับเสด็จ ฯ ที่บึงบรเพ็ด

(ฉบับที่ ๘)

บ้านมูลนาค

วันที่ ๑๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรปะกร

อนุสนธิรายงานเวลาวันนี้ ออกเรือเวลาเช้า ๒ โมงเศษ ฝนตกพรำเสมอตลอดวันยังค่ำ น้ำที่ได้ลดลงครั้งหนึ่งกลับขึ้น มาถึงพลับพลาบางมูลนาคเหนือที่ว่าการเมืองภูมเวลาบ่าย ๓ โมง ตามทางที่มา เปนลักษณเมืองเหนือซึ่งเคยจำได้อันได้กล่าวมาแล้ว แต่มีน้ำเกิดขึ้นใหม่ ๆ รายกันบ้านคนตั้งที่ริมมาตลอดทาง ในเรือนเช่นนี้มีเกวียนอยู่ในลานบ้าน ได้ความว่ามีนาอยู่ข้างใน เมื่อมาถึงพรมแดนเมืองภูมมณฑลพิศณุโลกต่อนครสวรรค์ มีประตูข้ามแม่น้ำประดับประดาด้วยคำอำนวยพรแลมงคลต่าง ๆ มีพระสงฆ์ราษฎรคอยรับเปนการครึกครื้นมาก บางมูลนาคมีบ้านเรือนแลตลาดผู้คนแน่นหนาเกินที่คาดหมายเปนอันมาก พลับพลาที่นี่ทำแปลกกว่าที่อื่น วางท่วงที่เปนที่พอใจด้วยกันหมด ได้ลงเรือจากพลับพลาไปดูที่ว่าการอำเภอทำเรียบร้อยหมดจด มีที่ดินกว้างขวางสนามหญ้าท่าดี มีออฟฟิศไปรสนีย์แลโทรเลขตั้งอยู่ในที่นั้นด้วย ทำหมดจดเหมือนกัน ได้แจกเสมาเด็ก การบังคับบัญชาเปนระเบียบเรียบร้อย ลงเรือเล็กเข้าไปในคลองบุษบง คลองนี้น้ำตกมาแต่เขาเมืองเพ็ชบูรณ์เปนน้ำใสต่อกันอยู่ที่ปากคลอง น้ำในแม่น้ำหาได้ไหลเข้าไปในคลองนั้นได้ไม่ ข้างในเข้าไปว่ามีนามากแต่ไปไม่ถึง เขาคิดจะชำระต้นไม้ในคลองนี้ให้ใช้ได้สดวก แต่ถ้าเปิดทางเมืองเพ็ชบูรณ์ให้มาลงที่นี่ได้จะ

เปนการสดวก พระยาพิจิตร[๑]ได้เคยขึ้นไป ว่าระยะทาง ๕ วันแต ทำไม่สู้ยากนัก เมื่อเวลากลับออกมามีเรือราษฎรตามเข้าไปรับทั้งผู้หญิงผู้ชายเปนอันมาก พายห้อมล้อมแลโห่ร้องเปนการรื่นเริงครึกครื้นมาก เมื่อมาถึงที่ว่าการอำเภอได้ขึ้นบกไปดูตลาดนัดที่ได้จัดตั้งขึ้นไว้ แต่เพราะฝนตกไม่ได้หยุดตลอดวันยังค่ำถนนเปนโคลนเลอะเทอะเพราะพึ่งทำขึ้นใหม่ เวลาค่ำมีการแห่ผ้าป่าตามความนิยมของราษฎรเปนที่สนุกสนานในตำบลนี้ เรือผ้าป่านั้นทำเปนรูปกำปั่น ที่นี่ยุงน้อยกว่าที่เกยไชย ประมาณพอ ๆ กันกับเมืองนครสวรรค์ ตามคำบอกเล่านั้นว่ามากกว่าที่เกยไชย มาตอนนี้น้ำเชี่ยวจัดขึ้นกว่าที่ล่วงมาแล้ว คนทั้งปวงที่มาเปนที่เรียบร้อยสบายดีด้วยกันทั้งสิ้น

สยามินทร์

---

๑ พระยาเทพาธิบดี (อิ่ม) ผู้ว่าราชการเมืองพิจิตร ภายหลังได้เปนสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิศณุโลก

รูปซุ้มที่พรมแดนมณฑลพิศณุโลก

(ฉบับที่ ๙)

บ้านขมัง

วันที่ ๑๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ

อนุสนธิรายงานวันนี้ ออกจากบางมูลนาคเวลาเช้า ๑ โมง ตามระยะทางมีน้ำวนเชี่ยวแรงหลายแห่ง เพราะฉนั้นจึงต้องเปลี่ยนวิธีจูงเรือใหม่ ใช้ผูกขนานกับเรือกลไฟอยู่ข้างจะร้อนไม่สู้สบาย แต่มั่นคงดีขึ้น ได้ขึ้นมาถึงแพที่พักบ้านขมังเวลาพลบ แต่เรือในกระบวนมาถึงค่ำมากจนถึง ๒ ทุ่มแลยามหนึ่ง ตามทางที่ขึ้นมา ๒ ฝั่งเปนที่ลุ่มตลอด มีแต่คันดินริมแม่น้ำไม่สู้กว้าง แต่ลุ่มเกินไป น้ำฦกทำนาไม่ใคร่จะได้ต้องขึ้นไปทำชายดอน ห่างฝั่งน้ำขึ้นไปหลาย ๆ สิบเส้น ในที่ลุ่มเช่นนั้นน้ำใสไม่เปนที่ปลูกพืชพรรณอันใดได้ดี เขาจึงได้ขุดคันหลิ่งให้น้ำแม่น้ำซึ่งมีฝุ่นเข้าไปเกรอะเปนปุ๋ยปลูกยา บนคันหลิ่งปลูกกล้วยมีมากขึ้นทุกปี เปนคนยกมาจากข้างในซึ่งกลายเปนที่ดอนไป แลคนเมืองพิไชยลงมาบ้าง แต่ที่ยังเหลือว่างเปล่าอยู่มาก เพราะคนมีน้อยกว่าที่มากนัก ที่นี่เกือบจะตรงแนวกันกับวัดราชาวาศ ซึ่งพระบาทสมเด็จ ๆ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นไปประพาศ แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีผู้ใดทราบเลยว่าอยู่ตำบลใด เพราะน้ำคลองแควกลางซึ่งขึ้นทางเมืองศุโขไทยแยกที่ตำบลบางคลานไปออกเหนือเมืองพิจิตรนั้น ได้แห้งขาดเปนห้วงเปนตอนมาเสียช้านาน ผู้ว่าราชการเมืองกรมการเดี๋ยวนี้ไม่มีผู้ใดเคยไปเห็น ดูก็เปนน่าพิศวงที่เวลาเพียง ๓๕ ปี ๓๖ ปี แม่น้ำซึ่งเรืออรรคราชวรเดชเคยขึ้นได้มากลายเปนดอนไปดังนี้ ทางคลองเรียงซึ่งขึ้นมาครั้งนี้ สังเกตดูก็ไม่ใหญ่โตกว่าแต่ก่อนมากนัก เรืออรรคราชยังคงกลับไม่ได้ต้องลอยลงไปอยู่นั้นเอง

ที่ตำบลนี้ไม่ได้ทำพลับพลาไว้แต่เดิม เมื่อกรมทหารเรือขึ้นมาตรวจระยะทางยาวนัก พระยาชลยุทธจึ่งขอให้เติมพลับพลา ซึ่งเปนการถูกแท้ ถ้าตามที่กะระยะไว้แต่เดิมเห็นจะถึง ๒ ยาม แต่เพราะมีวันกำหนดเร็วจึ่งได้ถอยแพพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร[๑] แลกรมการลงมาจอดเรียงกันเปนพลับพลา แพนั้นทำใหญ่โต แลรูปร่างแปลกกว่าที่แพในกรุงเทพ ฯ กั้นห้องหับสนุกสนานมาก ดูเหมือนกับเรือนบนบกเปนที่สบายดีหมด ยุงดูเหมือนจะมากแต่ก็ไม่สู้มากนัก แต่ร้อนไม่มีลมเลย

สยามินทร์

---

๑ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร์ (เชย กัลยาณมิตร์) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิศณุโลก ได้เลื่อนเปนพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ในคราวนี้ ต่อมาได้เปนเจ้าพระยา ฯ

รูปแพพลับพลาที่บ้านขะมัง

(ฉบับที่ ๑๐)

เมืองพิจิตร

วันที่ ๑๔ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรปรการ

อนุสนธิรายงานวันนี้ ออกเรือจากบางมูลนาคเวลาเช้า ๒ โมงตรง ขึ้นมาถึงเมืองพิจิตรใหม่เวลาก่อนเที่ยง ระยะทางที่ขึ้นมาตอนนี้ มีบ้านหนาขึ้น แต่ดูทุ่งกว้างขึ้นกว่าตอนล่าง เมื่อพิเคราะห์ดูภูมิประเทศทั้งพื้นแผ่นดิน ไม่เห็นผิดอะไรกันกับกรุงเก่า เปนแต่ที่พ้นคันหลิ่งเข้าไปน้ำภูก ถ้าทำนาหว่านเช่นกรุงเก่าก็คงจะทำได้ แต่ตามที่แลเห็นใช้ทำนาปักตามคันหลิ่ง ข้างในไม่มีผู้ใดทำ เหตุด้วยมีคนน้อยเท่านั้น เวลากลางวันไปทำพิธีให้พระแสงแลแจกเสมาที่ที่ว่าการเมือง การปลูกสร้างที่นี่ ศาลอำเภอศาลเมือง เรือนกรมการผู้ว่าราชการเมือง ปลัดยกรบัตร ผู้ช่วย คุก ที่ว่าการเมือง ทำแล้วเสร็จแลได้ว่าการอยู่แล้ว ได้ไปดูที่ซึ่งทิ้งไว้อย่างปรกติ ทั้งที่ว่าการเมืองแลศาลเมืองเปนที่เรียบร้อยดีมาก ลงแบบอย่างมั่นคงแล้ว เวลาบ่ายได้เดินไปบึงสีไฟซึ่งอยู่หลังเมืองระยะทาง ๔๐ เส้น ถนนน่าเมืองเรียบร้อยดี เพราะเปนถนนตัดไว้เก่า ส่วนถนนไปบึงสีไฟเปนถนนพูนดินขึ้นใหม่ ฝนเมื่อวานนี้ตกยังค้ำเปนโคลนบ้าง ที่นั้นลุ่มภูกเข้าไปทุกที่ จนเกือบจะเปนถนนรถไฟ จึ่งต้องทำตพานเรือกต่อลงไปจนถึงน้ำภูก บึงนี้กว้างใหญ่ไปจนจดหลังเมืองเก่าในลำแม่น้ำกลาง คนเมืองเก่ามาด้วยเรือจอดที่ตพานเรือนั้นเปนอันมาก ลักษณอาการของบึงนั้นก็ที่จะคล้ายกันกับลาดชะโด มีบ้านเรือนตั้งอยู่หลายหลัง มีการเลี้ยงขนมจีนในที่นั้นแล้วกลับมาทางเดิม ที่นี่ร้อนจัดแลยุงชุมมาก

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๑)

ปากน้ำพิง

วันที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ

อนุสนธิรายงานวันนี้ เวลาเช้าโมงหนึ่งออกเรือจากเมืองพิจิตร มาถึงตำบลปากพิงเวลาบ่าย ๔ โมง

ในเมืองพิจิตรเหนือพลับพลามีตลาดซึ่งพึ่งทำแล้วในปีนี้ เปน ร้านชำฝาไม้หลังคาสังกสี ๒ แถว ตลาดแผงลอยด้านหน้าแถวหนึ่ง เรียบร้อยดีมาก มีบ้านเรือนติดต่อมายืดยาว ถัดนั้นมามีบ้านราย ๆ แต่หนากว่าตอนล่าง มามีบ้านช่องแน่นหนามากที่ท่าพ่อ ซึ่งเปน ลำคลองขึ้นไปในแขวงเมืองนครป่าหมากแลเมืองคำ มีเข้าลงทางนั้นมาก ที่ปากลำน้ำเมืองพิจิตรเก่าฤๅในแผนที่เรียกว่าแควกลางนั้น ใช่จะเปนแต่ น้ำแห้งขาดเปนห้วงเปนตอน ยังแลเห็นเปนปากคลองเล็กแคบเช่นคะเน ว่าจะเปนความจริงนั้น เปนฝั่งตลิ่งสูงเท่ากับที่อื่น จนถึงกำนันไปสร้าง บ้านอยู่ตรงปากช่องแม่น้ำนั้นทีเดียว แต่ทิวไม้ตามลำแม่น้ำนั้นยังแลเห็น เปนรูปแม่น้ำอยู่ เขาว่าต่อเดินเข้าไปอีกจึ่งจะถึงที่ขาดเปนห้วงเปนตอน ดูเปนน่าพิศวงที่เรืออรรคราชมาได้ ราวกับจะเล่าเปนเรื่องนิทาน แต่ สังเกตได้ว่าตั้งแต่นั้นมา ลำน้ำก็ใหญ่ขึ้นแลภูมิลำเนาตามริมฝั่งมีต้นไม้ สูงใหญ่ดูเปนผู้หลักผู้ใหญ่ขึ้น บ้านเรือนก็มีถี่ มีกอไผ่ตามริมน้ำเนื่อง กันมา ข้างในก็เปนนาโดยมาก

เมื่อมาถึงที่พลับพลาแล้วได้ลงเรือเล็กเข้าไปในแม่น้ำพิง ที่จริง ตัวลำน้ำนั้นก็ยังกว้าง แต่แชมเลางอกปรกลงมาในน้ำห่างจากสองข้าง ตลิ่งเปนอันมาก จึ่งแลเห็นเปนเหมือนคลองเล็ก น้ำก็ยังฦก เขาว่า ต่อเมื่อเข้าไปถึงกลาง ๆ จึ่งตื้นบ้าง แต่ดังนั้นน่าน้ำเรือใหญ่ ๆ ก็ยังเดิน

อยู่เสมอ พระยารณไชยชาญยุทธ[๑] แจ้งว่าเมื่อยังหนุ่ม ๆ อยู่ แพไม้ล่องทางน้ำพิงแลลำน้ำพิจิตรเก่าทั้งนั้น คลองกระพวงแลคลองเรียงยังเปนคลองเล็ก เข้าไปในลำน้ำพิงประมาณสัก ๑๕ เส้น ขึ้นบกเดินเข้าไปอิกไม่มากมีที่ตั้งค่ายคูแลสนามเพลาะยังปรากฎอยู่ ชาวบ้านที่ทำนาในที่นั้น ว่าขุดพบกระสุนปืนบ่อย ๆ ตรวจดูเห็นว่าจะเปนค่ายพม่าทัพฝ่ายเหนือ เมื่อจุลศักราช ๑๑๔๗ ซึ่งกรมพระราชวังหลังขึ้นมาต่อสู้ แลเสด็จพระราชดำเนินหนุนขึ้นมาถึงเมืองนครสวรรค์ก็พอพม่าแตกไปนั้น

ที่พลับพลานี้ พระยาไชยบูรณ์[๒] เปนผู้ทำ หมดจดเรียบร้อยมาก นับว่าเขาเปนช่างดี ใช้ไม้ไผ่ประกอบเปนลวดลายเรียบ ๆ ควรจะชม

สยามินทร์

---

๑ พระยารณไชยชาญยุทธ (ครุธ) จางวางเมืองศุโขไทย ต่อมามีความแก่ชรากราบถวายบังคมลาออก บวชเปนสามเณรอยู่จนตลอดอายุ

๒ พระยาไชยบูรณ์ (ทองอยู่ สุวรรณบาตร) ปลัดมณฑลพิศณุโลก ภายหลังไปเปนข้าหลวงประจำเมืองแพร่ ถูกผู้ร้ายฆ่าตายเมื่อคราวเงี้ยวก่อการจลาจล

(ฉบับที่ ๑๒)

เมืองพิศณุโลก

วันที่ ๑๗ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ

อนุสนธิรายงานเมื่อวานนี้ เวลาเช้า ๒ โมงออกจากปากพิงขึ้นมาถึงพิศณุโลกเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ระยะทางที่มามีบ้านเรือนแลวัดถี่ ที่ข้างในเข้าไปเปนนาตลอดไปทั้งนั้น ที่เมืองทั้งสองฟากได้ตั้งเรือนข้าราชการแลที่เล่าเรียนต่าง ๆ เรียงรายขึ้นมา มีโรงตลาดยืดยาว เมื่อจะว่าโดยย่อแล้ว เมืองพิศณุโลกเปลี่ยนเปนคนละเมืองจากที่ฉันได้เคยเห็นมาแต่ก่อน ทั้งที่จำภูมิฐานได้อยู่ดังนั้น ด้วยแม่น้ำไม่สู้แปลกเปลี่ยนไปมากนัก กว้างออกกว่าแต่ก่อนสักหน่อยหนึ่ง จอดที่ฉนวนน่าคลับเมืองพิศณุโลกซึ่งพึ่งจะทำแล้วขึ้นใหม่ตกแต่งเปนพลับพลา มีข้าหลวงเทศาภิบาลแล ผู้ว่าราชการ กรมการเมือง รับอยู่ที่ตพานน้ำนั้นที่คลับนั้นมีพื้นดินตกแต่งเปนสนามแลสวนกว้างขวาง มีเรือนฝากระดานหลังคามุงสังกสี ๔ หลังนอกชานแล่นถึงกัน ปลูกขึ้นใหม่เพิ่มเติมอีกหลายหลัง มีเครื่องตกแต่งตู้เตียงแลเครื่องประดับอันประณีตทั่วไปทุกห้องทุกแห่ง เปนอย่างที่จัดเปนสบายมากเหมือนอยู่เรือนตัวเสียแต่อากาศร้อนจัดเหลือประมาณ ได้เลื่อนการพิธีต่อไปต่อพรุ่งนี้ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษลงเรือข้ามไปวัดพระศรีรัตนมหาธาตุซึ่งอยู่เยื้องกันคนละฟากน้ำเล็กน้อย สังเกตดูลานน่าวัดแคบไปกว่าแต่ก่อนสักหน่อยด้วยตลิ่งพังอยู่คราวหนึ่งแต่เดี๋ยวนี้ไม่พังแล้ว เขาได้ก่อกำแพงในถนนขึ้นตลอดน่าวัด แวะเข้ามัสการพระเหลือซึ่งฉันได้ปฏิสังขรณ์แต่เมื่อยังเปนเณรตามเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมานั้น เขาได้ขัดสีทองซึ่งเคยปิดหนาจนสังเกตไม่ใคร่ได้ว่ารูปจะเปนอย่างไรนั้นออก เห็นรูปชัดเจน

รูปพลับพลาเมืองพิศณุโลก

ดวงพระภักตร์งามอยู่เกินกว่าฉันได้เคยคเนว่าจะงาม แล้วเข้าไปมัส การพระชินราชซึ่งเวลานี้ลงรักแลตั้งเกยเตรียมจะปิดทอง แต่เกยเขา ตั้งดีไม่ใช่ผ้าบังยังพอจะแลเห็นได้ถนัด วิหารนั้นก็ทำช่องกระจกที่ หลังคาเฉลียง มีลิ้นเลื่อนปิดให้มิดฤๅเปิดให้สว่างได้ตลอด แต่เปน ธรรมดาที่เคยเห็นอะไรแต่เมื่อเด็ก ๆ เปนใหญ่โตบัดนี้ดูย่อมลงไป เปนอันมาก แต่มีผู้เห็นด้วยกันหลายคน ว่าสังเกตตาเหมือนหนึ่ง ย่อมกว่าพระชินสีห์ ทั้งนี้จะเปนด้วยพระชินราชตั้งต่ำ เวลาแลดู สายตาต้องพระอุระ พระชินสีห์ตั้งสูงสายตาต้องที่พระชงฆ์ จึง เห็นย่อมกว่ากันได้ถนัด ทั้งพระชินราชน่าตักกว้างกว่าพระชินสีห์ หน่อยหนึ่งดังนั้น แลได้ดูพระพุทธรูปซึ่งมีอยู่ในที่นั้น ดูก็มีดี ๆ อีก หลายองค์ แต่เพราะพระชินราชดีกว่าเสียหมดจึงดูทรามไป ได้ เดินทางพระระเบียงโดยทักษิณไปวิหารพระชินสีห์ ๆ นั้นซึ่งฉันได้เห็นแต่ ก่อนมีแต่แกนบวกปูนไว้บ้างนั้น บัดนี้สำเร็จเปนองค์จนชำรุดแล้ว แลวิหารได้ปฏิสังขรณ์ขึ้นทั้งพระชินสีห์แลพระศรีศาสดา พระพิพิธ ภัณฑวิจารณ์[๑] เปนผู้ปฏิสังขรณ์ แต่พระพุทธรูปทั้ง ๒ พระองค์ซึ่ง หมายว่าจะจำลองพระชินสีห์แลพระศาสดานั้น ก็ไม่เห็นเหมือนโดย ไม่ควรจะต้องสงไสย แล้วไปดูพระวิหารพระสัดถารสด้านตวันออก ซึ่งพังลงมาหมดเหลือแต่เสาอยู่บ้างกับผนังด้านหุ้มกลอง มีพระพุทธ รูปยืนพิงฝาอยู่ดูไม่งามเลย ไม่สมกับวิหารแต่เปนคำเถียงกันอยู่ นัยหนึ่งว่า พระสัดถารส ที่วัดสระเกษ ไปจากพระวิหารนี้ จึงปั้นขึ้นไว้แทน นัยหนึ่งว่าไปจากวัดพิหารทอง พระปั้นองค์นี้เปนของเดิม แลใน บริเวณวัดนั้นมีเจดีย์แลกุฎต่าง ๆ เปนอันมากอย่างวัดโบราณแต่ชำรุด

แทบทั้งนั้น จนเหลือแต่กองอิฐก็มี พระปรากรมมุนี๒ อยู่กุฎีน่าวิหารใหม่นี้ มีพระอุโบสถหลังหนึ่ง พระประธานลงรักไว้ยังไม่ได้ปิดทอง ก็พอดูได้ มีระฆังหล่อที่แขวนเปนรูปครุฑงามดีแต่เสียงไม่สู้เพราะ เปนของในครั้งแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์คราวเดียวกันกับบานประตูมุข โรงที่จะหล่อพระชินราชใหม่นั้นได้ตั้งหลังต้นโพธิ์พระเหลือ เปนโรงสำหรับเตาพิมพ์โรงหนึ่ง โรงสูบหลอมทองโรงหนึ่งใหญ่ยาว ครั้งนี้ใช้สูบยืนทั้งสิ้น เวลาบ่าย ๕ โมงเศษได้สวดมนต์ตั้งน้ำวงด้าย แลเปนการสวดมนต์ในที่จะปิดทองพระชินราชด้วย เวลาค่ำสวดมนต์จบแล้วกลับมาพลับพลา ตามรั้วริมถนนสองฝั่งน้ำตามประทีปตลอดเปนที่รุ่งเรืองมาก ชั่วแต่เวลามาถึงจนเวลากลับจากวัดนี้ น้ำในแม่น้ำทรุดลง จนกลางคืนยังร้อนแลมียุง

วันนี้เวลาย่ำรุ่ง ๕๒ นาทีปิดทองพระชินราช ฉันได้ปิดตลอดทั่วทั้งพระภักตร์ ตามอย่างสมเด็จพระเอกาทศรฐทรงปิดทองพระพุทธชินราช พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปิดทองพระพุทธชินสีห์ แล้วจุดเทียนไชย พระราชมุนี๓ วัดมหาธาตุซึ่งให้ขึ้นมาจำพรรษาอยู่ก่อนเปนผู้จุด ส่วนการปิดทองนั้น พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการ แลกรมช่างรักปิดต่อไป แล้วสำเร็จในเวลาบ่าย ๒ โมง เปิดให้ราษฎรเข้าไปมัสการ ไปพลอยปิดซ้ำที่พระชงฆ์ต้องปิดใหม่ร่ำไป จนถึงต้องห้าม การรักที่พระภักตร์ดีมาก เมื่อปิดทองแล้วแลดูเหมือนหุ้มแผลง ดีกว่าเมื่อครั้งปิดทองพระชินสีห์ ตอนพระองค์เปนปานกลาง ตอนล่างไม่สู้เรียบร้อย

เวลาบ่าย ๓ โมงทำการพิธีให้พระแสงที่ปะรำน่าที่ว่าการมณฑลแล้วแจกเสมาตามเคย เวลาเย็นไปที่พระราชวังซึ่งตั้งอยู่เหนือพลับพลาประมาณ ๒๐ เส้น วงกำแพงวังโดยรี ๖ เส้น โดยกว้าง ๓ เส้น

รูปวัดมหาธาตุเมืองพิศณุโลก

เปนกำแพง ๒ ชั้น ชั้นนอกอยู่ข้างจะชำรุดทรุดโทรมมากเหลือพ้นดินหน่อย แต่ชั้นในที่ยังเหลือถึง ๒ ศอกเศษ ๓ ศอกก็มี ที่ในวังนั้นยังมีรากซึ่งเข้าใจว่าเปนพระที่นั่งโดยยาว ๒๒ วา กว้าง ๗ วา มีกำแพงแก้วล้อมรอบ ห่างพระที่นั่งไปข้างละ ๕ วาโดยรอบ ไม่ได้ย่อมุขอย่างหนึ่งอย่างใดเลย คเนดูเห็นจะเปนหลังยาวเหมือนพระที่นั่งจันทรพิศาลเมืองลพบุรี ดูฝีมือจะเปนครั้งกรุงเก่า ต่อจากนั้นออกไปตามด้านรีซึ่งเห็นจะเปนข้างใน มีสระยาว กลางสระเปนเกาะที่จะเปนที่ตั้งพระที่นั่งเย็น ในสระนั้นยังมีน้ำอยู่ มีรางน้ำเข้ามา แต่จะมาจากแห่งใดเพียงใดยังถางไปไม่ถึง มีต้นจิกต้นไทร ซึ่งดูแก่มากจนใบเล็ก แต่กิ่งก้านคดงอ ดูเหมือนเดิมจะเปนไม้ดัด ปลูกอยู่รอบสระแลรอบเกาะเปนระยะอย่างคนปลูกไม่ใช่ขึ้นเอง เขาว่ายังมีสระต่อออกไปอีก น่าจะยังมีพระที่นั่งอันใดอันหนึ่งตั้งอยู่ที่ริมสระนั้นเพราะเห็นมีอิฐอยู่มาก วังนี้พึ่งจะตรวจพบแลถางในครั้งนี้ จะกำหนดแน่ชัดเจนยังไม่ได้ แต่เปนวังตั้งอยู่ใกล้กำแพงเมืองด้านเหนืออย่างลักษณกรุงเก่า ได้ตั้งเครื่องสังเวยบูชาเจ้าผู้ครองเมืองแต่ที่สำคัญคือพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกซึ่งเปนผู้สร้าง ๑ พระเจ้าไกรสรราชซึ่งเปนพระมหาธรรมราชาองค์แรก ๑ พระราเมศวรซึ่งเปนสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ ๑ พระอาทิตยวงศ์ ซึ่งปรากฏพระนามว่า บรมราชาหน่อพุทธางกูร ๑ พระมหาธรรมราชา ซึ่งเปนสมเด็จพระสรรเพ็ชญ ๑ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ๑ สมเด็จพระเอกาทศรฐมหาราช ๑ องค์หลังนี้ถือว่าเปนที่ประสูตร ออกจากนั้นเดินอ้อมกำแพงวังด้านเหนือไปลงแม่น้ำ มีบ้านพวกมิศชันเนรีอเมริกันมาตั้งสอนสาสนาอยู่บ้านหนึ่ง ต่อไปเปนโรงเรียนภาษาอังกฤษซึ่งพวกกรมการเมืองพิศณุโลกเรี่ยรายกันสร้างขึ้น มีนักเรียนอยู่ ๒๐ คน

ลงเรือที่น่าโรงเรียนนั้นไปวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ

อนึ่งที่เล่าถึงเมื่อเวลาเช้านี้ขาดไปหน่อยหนึ่ง เมื่อเสร็จการจุดเทียนไชยแล้ว ไปดูวัดนางพระยาซึ่งอยู่ต่อวัดมหาธาตุติดกันทีเดียว วัดนี้มีแต่วิหาร ไม่มีพระอุโบสถ มีโรงเรียนพิศณุโลกพิทยาคมตั้งอยู่ในนั้นโรงหนึ่ง พระสอนมีนักเรียนมากที่คับแคบไม่พอ ออกจากวัดนางพระยานั้นต่อลงไปก็ถึงวัดราชบุรณะ ไม่มีบ้านเรือนคั่นวัดมีพระอุโบสถพระวิหารหลวงตั้งอยู่ใกล้พระเจดีย์อันอยู่ใกล้ถนนริมน้ำ พระเจดีย์องค์นี้ฐานเปนแปดเหลี่ยมใหญ่ แต่ชำรุดมีผู้ไปสร้างพระเจดีย์ไม้ ๑๒ ต่อขึ้นข้างบน ท่านองสร้างพระปรางค์ขึ้นบนเนินพระปฐมเจดีย์องค์นี้ ถ้าหากว่าจะไม่เปนรูปแปลกเช่นพระบรมธาตุเมืองไชยนาท ก็จะต้องเลยไปถึงพระเจดีย์มอญ แต่ส่วนพระอุโบสถก็ดีพระวิหารก็ดี เมื่อได้เห็นแห่งใดแห่งหนึ่งแล้ว ก็นับว่าเปนเห็นทั่วทุกแห่ง เพราะทำอย่างเดียวกันทั้งสิ้น ตั้งใจจะเอาอย่างพระวิหารวัดมหาธาตุ พระประธานเล่าก็ตั้งใจจะเอาอย่างพระชินราชด้วยกันทั้งนั้น ไม่มีอะไรที่น่าดู มีธรรมาศน์บุษบกสลักปิดทองอย่างเก่าก็เอาอย่างในวัดมหาธาตุแต่สู้กันไม่ได้แลออกจะทิ้งให้โทรม มีเสลี่ยงกงอย่างเก่าเหมือนที่ลพบุรีไม่มีผิดกันเลย ที่ลพบุรีเขาว่าสำหรับแห่พระราชาคณะซึ่งไปอยู่วัดราชบุรณะ เสลี่ยงนี้ก็อยู่วัดราชบุรณะเหมือนกัน

เวลาพลบไปที่วัดพระมหาธาตุ ปิดทองแล้วงามรุ่งโรจน์เปนอันมาก ได้ถวายเครื่องบรรณาการแลต้นไม้ทองเงิน แล้วถวายสังวาลย์แต่ตาดหาได้ทรงที่พระองค์ไม่ หุ้มไว้เพียงฐาน กลัวจะบังรูปเสียไม่เห็นถนัด แลได้ถวายแพรคาดทรงสพักพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระเจ้าอัยยิกาเธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา

รูปหมู่ถ่ายที่เมืองพิศณุโลก

ประทาน ที่ได้ใช้อยู่เสมอนั้นเปนเครื่องบูชา แล้วตั้งบายศรีซึ่งทำด้วยชีรัก บึดทองสำรับ ๑ บึดเงินสำรับ ๑ เวียนเทียน การเวียนเทียนนั้นไม่แล้ว จน ๒ ทุ่ม เพราะราษฎรนิยมกันมาก ต้องสวดมนต์ไปพลาง ครั้นเวลาสวดมนต์จบแล้ว จุดดอกไม้เพลิง แล้วมีหนังข้าราชการเล่นอย่างเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นมา ฉันได้เคยเปนผู้จัดการเล่นหนัง เดิมมีอยู่สำหรับวัด รับสั่งว่าเมื่อครั้งทรงผนวชเสด็จขึ้นมาเคยให้มหาดเล็กเล่นสมโภช มีตัวผู้ซึ่งเคยเล่นตามเสด็จมา คือพระยามหินทรเปนพระยาบุรุษ พระยาสมบัติบาล อยู่เปนเจ้าหมื่นสรรเพ็ช หลวงสิทธิ ขำ หลวงสิทธิ ร้าย ซึ่งเวลานั้นเปนจ่ายวดเปนการสนุกครึกครื้นมาก ครั้งนี้ได้บันเปน ๓ วัน ๆ แรกตำรวจ วันที่ ๒ ทหาร วันที่ ๓ มหาดเล็ก ตำรวจเล่นพอใช้สนุกมาก เลิกเวลา ๔ ทุ่มตามเคยอย่างแต่ก่อน

สยามินทร์

---

๑ พระพิพิธภัณฑ์วิจารณ์ (ฮกเซ่ง) นายอากรสุรา

๒ พระปรากรมมุนี (เปลี่ยน) เดิมเปนพระครูอยู่วัดสามจีนในกรุงเทพ ฯ ทรงตั้งเปนพระราชาคณะไปอยู่เมืองพิศณุโลก ครั้นชราโปรดให้กลับลงมาอยู่วัดประยุรวงศ แล้วย้ายไปอยู่วัดปทุมคงคา

๓ พระราชมุนี (เข้ม) ภายหลังเปนพระเทพเมธี แล้วเลื่อนเปนพระธรรมเจดีย์ไปครองวัดพระเชตุพน ในรัชกาลปัจจุบันนี้เลื่อนเปนพระอุบาลีคุณูปมาจารย์

(ฉบับที่ ๑๓)

เมืองพิศณุโลก

วันที่ ๑๘ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรปการ

อนุสนธิรายงานวันนี้ เวลาเช้า ๒ โมงเศษลงเรือล่องลงไปขึ้นที่น่าตลาด ตลาดนี้เหมือนเมืองพิจิตร แต่ไม่พอจึงต้องอนุญาตให้ปลูกโรงต่อไปอีกทั้งข้างบนข้างล่างหลายสิบห้อง ตอนปลายไปใกล้ข้างโรงสุราเปนโรงคนเช่าอยู่ไม่ได้ค้าขาย ฝาไม้ไผ่หลังคามุงแฝกเช่าเดือนหนึ่งถึงกึ่งตำลึง แวะดูโรงสุราแล้วกลับขึ้นมาดูโรงเรียนแผนที่ นักเรียนมี ๒๐ คนเปนบุตรกรมการในหัวเมืองเหล่านี้ มีหน้าตาคมสันดีคงจะเปนราชการได้ แต่โรงเรียนนั้นยังเล็กมีแต่ห้องนอนแลห้องเรียนยัดเยียดกัน จะได้ขยายต่อปีน่า มีเรือนครูฝรั่งหลังหนึ่ง การรับรองดีมาก มีลาดดอกไม้ใบไม้ตั้งแต่ประตูเข้าไปจนถึงบนโรงเรียน มีอ่านแอดเรส การแผนที่เลอียดทั้งบาญชีจำนวนที่ดิน ในอำเภอเมืองได้ทำแล้วเสร็จ เปนการที่ได้เริ่มไว้ดีนักควรอุดหนุน ออกจากนั้นไปผ่านน่าบ้านเจ้าพนักงานป่าไม้แลที่พักตำรวจภูธร ซึ่งยังไม่ได้ทำขึ้นใหม่เปนแต่อาไศรยที่ดินอยู่ แล้วถึงคุก ที่คุกนี้ทำดีมากกันด้วยสังกสี แต่อาไศรยคันถนนรอบ เพราะถนนที่เมืองนี้ต้องยกสูงเพื่อจะกันน้ำ เหตุฉนั้นรั้วสังกสีนั้นจึงสูงขึ้นไปได้ประมาณ ๗ ศอก พื้นที่ข้างในทำถนนเปนลานหญ้าแลยกร่องปลูกผักต่าง ๆ เปนพวก ๆ ในนั้นมีเรือนจำอยู่กลาง พื้นสองชั้น ๆ บนเปนที่ขัง ชั้นล่างเปนที่ทำงานเปิดโถง การซึ่งยกที่คุมขังขึ้นสูงเช่นนี้ ดูเปนที่ให้คนโทษพ้นจากความเจ็บไข้ ในห้องที่ขังก็รักษาสอาดหมดจด ชั้นล่างซึ่งเปนที่ทำงานนั้นก็สูงแลเย็นสบาย มีโรงทำงานโรงฟังธรรมแลโรงเลี้ยงเด็ก อีกตอนหนึ่งเปนที่

รูปเสด็จขึ้นเมืองพิศณุโลก

ทำครัวแต่หมดจดสอาดดี การควบคุมนักโทษเปนระเบียบเรียบร้อย มีวิธีตรวจให้ขานโทษตัวเองทีละคน ในที่สุดนักโทษนั้นมีโอกาศร้องฎีกาโดยมากด้วยกัน มีขอลดหย่อนผ่อนโทษเปนพื้น เพื่อจะให้เปนการประกอบกันกับที่ได้ไปเยี่ยมถึงที่คุมขัง ได้สั่งให้ลดโทษจำตลอดชีวิตรมีกำหนดเพียง ๒๐ ปี ๖ คน โทษ ๒๐ ปีลดเพียง ๑๕ ปี ๗ คน โทษที่จำนวนจะถึงกำหนดให้พ้นโทษไปก่อนกำหนด ๓ คน สั่งให้พ้นโทษอีก ๕ คน นักโทษที่มีอยู่ในเวลานี้รวม ๑๐๔ คน ออกจากคุกไปที่วัดมหาธาตุมัสการพระชินราชแล้ว นั่งชมเพลิดเพลินอยู่จน ๕ โมงเศษจึงได้กลับพลับพลา

เวลาบ่าย ๕ โมงไปดูที่ว่าการมณฑล ซึ่งได้ทำโดยไม้สักมั่นคงแลจัดระเบียบวางการเรียบร้อยดีทุกอย่าง ออกจากที่นั้นไปตามทางบ้านกรมการแลผู้พิพากษา ตลอดจนถึงป้อมมุมกำแพงเมือง จึงได้ลงเรือข้ามไปวัดมหาธาตุ กำแพงเมืองตั้งแต่กำแพงด้านเหนือลงมาถึงด้านใต้ยาว ๖๐ เส้นทั้ง ๒ ฟากเท่ากัน แต่ฟากข้างตวันตกกว้างประมาณสัก ๒๐ เส้น ฟากข้างตวันออกแคบประมาณ ๑๐ เส้น ๑๑ เส้น ป้อมที่กล่าวแต่เมื่อแต่ก่อนนี้ ที่จะเปนป้อมที่สร้างครั้งแผ่นดินพระนารายน์พร้อมกันกับป้อมวิไชยประสิทธิ มีการสมโภชเวียนเทียนแลสวดมนต์เช่นวันก่อน แล้วจุดดอกไม้เพลิงแลมีหนัง วันนี้ทหารบกทหารเรือเล่นเวลา ๔ ทุ่มกลับพลับพลา

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๔)

เมืองพรหมพิราม

วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรปการ

อนุสนธิรายงานวันที่ ๑๙ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ ลงเรือข้ามฟาก ไปขึ้นที่ท่าวัดมหาธาตุ แล้วเดินตามถนนริมน้ำไปเข้าวัดนางพระยา เดินไปตามริมคูฤๅสระรอบวัดมหาธาตุ ไปจนถึงที่สุดถนนอันเปนถนนเดิมปูด้วยอิฐลายส่อง ตรงประตูซึ่งเรียกกันว่าประตูผี เพราะเปนทางที่มีตพานข้ามคูเมืองพาศพไปเผาทั้งนั้นด้วย ในเมืองห้ามไม่ให้เผา ลักษณเหมือนกันกับประตูผีเมืองลพบุรี ตัวประตูยังอยู่แต่ไม่มีทับหลัง เชิงเทินยังอยู่สูง มีป้อมริมประตูอย่างเดียวกันกับเมืองลพบุรี เพราะทำครั้งเดียวกัน ระยะทางประมาณ ๑๒ เส้น ๑๓ เส้น แล้วกลับมาเลี้ยงพระที่วัดมหาธาตุแลกลับพลับพลา เวลาบ่าย ๔ โมงไปขึ้นที่ท่าตลาดเดินไปตามถนนที่ตัดใหม่ อันเปนลักษณถนนชะวาไม่ได้พูนดินกลาง ใช้คันส่องข้าง ถนนเช่นนี้ทำง่ายกว่าซึ่งทำมาแต่ก่อนไม่เปลืองแรง แต่กันน้ำได้เหมือนกัน ทาง ๒๐ เส้นถึงสระแก้วซึ่งอยู่ท้ายเมืองพิศณุโลก ที่นี่ที่จะเปนที่ประพาศเดิมมีหนองใหญ่เปนป่ารอบ วงนอกนั้นวัดโดยรอบประมาณ ๕๐ เส้น มีสนุ่นเต็ม เขาตัดเปนที่ว่างตรงกลางปลูกบัวหลวง แล้วตัดเปนคลองออกไปจนถึงป่าหลายสาย ทางที่จะลงบึงนั้นขุดเปนคลองซอกแซกทำนองประทุมวัน มีวิหารตั้งอยู่ในที่เกือบจะเปนเกาะเหมือนกัน ๒ วิหาร มีพระพุทธรูปใหญ่แต่ร้าง คลองทั้งปวงนี้เปนของขุดไว้แต่เดิมทั้งสิ้น ดูเปนที่เล่นใหญ่โตกว่าประทุมวันหลายเท่า ท่วงที่จะสนุกมาก การที่ตกแต่งครั้งนี้เปนแต่ถางแลปลูกที่นั่งเล็ก ๆ เรียงรายไป รอบที่นั่งเหล่านั้นทำร้านภรรยากรมการขาย

รูปวิหารพระพุทธชินราช

อาหารเปนการสนุกครึกครื้น เสียแต่เวลาน้อยไปเที่ยวหาทั่วไม่ เลี้ยงกันแล้วกลับเวลาค่ำลงเรือมาขึ้นที่วัดมหาธาตุ สวดมนต์อีกเวลาหนึ่งแล้วมีหนัง วันนี้มีหาดเล็กเล่น เวลา ๔ ทุ่มกลับพลับพลา

วันนี้เวลาย่ำรุ่งไปที่วัดมหาธาตุ ทองยังไม่ได้ที่จึงได้เลี้ยงพระเสียก่อน จนเวลาเช้า ๒ โมงจึงได้เททอง ทองที่ตั้งสูบหลอม ๒๐ เบ้า พอแต่เพียงพระเศียรแลพระองค์พระรัศมีกับพระหัตถ์ แต่พระเพลาแลพระกรอีกข้างหนึ่งทองไม่พอ จึงต้องรอไว้หล่อต่อพรุ่งนี้ต่อไป หลวงประสิทธิ ว่าพระเศียรนั้นทองเกินที่กะมาก เพราะเหตุที่ต้องแก้ไขมาก แต่ฉันว่าเปนด้วยคเนทองผิด เพราะคนอายุนี้ไม่มีผู้ใดได้เห็นหล่อของใหญ่ ด้วยไม่ได้หล่อมาถึง ๕๐ ปีกว่าแล้ว จำนวนทองที่กะผิดนั้นดังนี้ พระเศียรกะ ๑๕ เบ้า กลายเปน ๒๕ เบ้า พระองค์กะ ๑๒ เบ้า กลายเปน ๒๐ เบ้า ผิดมากเหลือเกินนัก แลพระนั้นปั้นอยู่ข้างจะหนาเพราะช่างก็ไม่สู้ไว้ใจ ตามพระองค์หนาถึงนิ้วหนึ่งตลอด หนากว่าพระชินราชเดิม แต่การที่จะเสียหายอะไรนั้นเห็นจะไม่เสีย เนื้อทองก็มีขึ้นมาพอจะต้องใช้อีกถึง ๓๐ เบ้า แล้วได้หล่อพระองค์เล็ก ๆ อีก ๓ องค์ การที่ทำอยู่ข้างจะช้ามากจนเช้า ๔ โมงจึงสำเร็จ ได้แจกเงินผู้ใหญ่บ้านซึ่งมาช่วยสูบทองคนละ ๖ บาท ใช้สูบละ ๒ คน เปนร้อยยี่สิบคน สองผลัดเปนคนสองร้อยสี่สิบคน แล้วได้ให้สัญญาบัตรพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร เปนพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ ตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล แล้วได้ตั้งพระครูแลให้สัญญาบัตร์ข้าราชการในมณฑล แล้วจึงได้ดับเทียนไชย ได้ออกจากเมืองพิศณุโลกเวลาเช้า ๕ โมงเศษ มาถึงที่นี่เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ระยะทางที่มาวันนี้มีบ้านเรือนตลอดมาจนถึงตำบลปากโทก มีบ้านเรือนแน่นหนาแลมีเรือซึ่งขึ้นไปรับบรรทุกเข้าทางแควน้อยจอดอยู่มาก เมืองพรหมพิรามนี้ฉัน

ไม่ได้นึกว่าจะเปนดังนี้เลย เปนเมืองที่มีแผ่นดินอุดมดี ตามระยะทางขึ้นมาบ้านช่องผู้คนมีมาก ทำนาแลทำไร่อ้อย เวลาระดูแล้งปลูกยาสูบตามริมแม่น้ำ การซึ่งเปลี่ยนวิธีเก็บค่าที่ปลูกยาสูบอย่างใหม่ เปนเครื่องชักนำให้ราษฎรปลูกยามากขึ้น จนเมื่อปีกลายนี้ยาเหลือคนใช้จำหน่ายไม่หมดราคาตกไปเปนอันมาก กลัวว่าบางทีปีนี้จะไม่ทำมากเช่นแต่ก่อน ตามบ้านเรือนเปนสวนผลไม้ทั่วทุกแห่งมีส้มเปนสำคัญ ต้นส้มโอสูงใหญ่เหมือนต้นมะม่วง เวลาที่มานี้เกินกำหนด แต่ยังมีที่เหลืออยู่บ้างต้นหนึ่งกว่า ๓๐๐ ผล มีราษฎรที่บริบูรณ์มีอันจะกินมาก ที่หลังพลับพลาเขาจัดเปนสนามสำหรับเดินเล่น มีบุตรภรรยาพวกคฤหบดี ๕๐ คนเศษทำขนมต่าง ๆ มาให้ ได้แจกผ้าขาวม้าแลเสมา

อนึ่งในตามระยะทางที่ขึ้นมา พ้นจากเขตรบ้านคนแลไร่ไม่เปนทุ่งว่างเปล่าอย่างข้างล่าง มีป่าไม้กระยาเลยมากตลอดทาง ที่พลับพลานี้ทำเหมือนอย่างที่อื่นในมณฑลนี้ เปนที่สบายดี

ตั้งแต่มาถึงพิศณุโลกแล้วน้ำลดลงวันละศอกบ้าง หย่อนศอกบ้างเปนน้ำลดถึง ๒ ศอกเศษเกือบ ๓ ศอก มีฝนก็แต่ประปรายเล็กน้อย ได้กำหนดไว้ว่าเมื่อถึงอุตรดิฐจะต้องส่งเรือไฟกลับ แต่วันนี้เวลากลางวันฝนตกครั้งหนึ่งไม่สู้มาก เวลาค่ำตกมากหน่อยหนึ่ง บางทีน้ำจะกลับขึ้นได้ คนทั้งปวงเปนที่เรียบร้อยสบายดี

สยามินทร์

---

๑ หลวงประสิทธิปฏิมา หม่อมราชวงศ์ เหมาะ บุตรหม่อมเจ้าสุบรรณ ในกรมหมื่นณรงค์หริรักษ์ ได้เลื่อนเปนพระประสิทธิปฏิมาในคราวนี้

รูปพระพุทธชินราช

(ฉบับที่ ๑๕)

เมืองพิไชย

วันที่ ๒๑ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ

อนุสนธิรายงานวันนี้ เวลาเช้า ๒ โมงเศษออกจากเมืองพรหมพิราม มาถึงพลับพลาซึ่งปลูกฝั่งตวันตกเยื้องเมืองพิไชยข้ามลงมาข้างใต้ เวลาบ่าย ๔ โมง

เมื่อคืนนี้ฝนตกจนเกือบตลอดรุ่ง เวลาเช้าน้ำไม่ได้ลดลงแลดูไหลอ่อนไปสักหน่อย ตามระยะทางที่มา ถ้าเปนฝั่งข้างแหลมมีบ้านเรือนคนมีส่วนแน่นหนาดี แต่ถ้าเปนฝั่งข้างคุ้งแลเห็นร้างเปนป่าตลอดหนทาง ซึ่งเปนเช่นนี้เริ่มจะเปนมาแต่ปากโทก เพราะตลิ่งพังมากปีหนึ่งถึง ๓ วา ๔ วา ฝ่ายข้างแหลมเล่าหาดก็งอกมาก ๆ บางทีหาดสูง เวลามาในเรือแลเห็นหาดบังถึงชายคาเรือนบนตลิ่งเดิม ร่องน้ำก็เปลี่ยนอยู่เสมอ ที่ซึ่งตั้งเมืองพิไชยเฉภาะเข้าไปลับอยู่หลังหาดเช่นที่ว่านี้ หาดที่กล่าวนี้ก็หาใช่เปนหาดทรายอย่างเมืองราชบุรีไม่ เปนดินอ่อนปนทราย จะทำถนนรนแคมอะไรก็ไม่ได้ ถ้ามีฝนก็เปนโคลนเลอะไปทั้งสิ้น ถนนที่มีอยู่นั้นมีบนฝั่งตลอดทั้ง ๒ ฟากเนื่องมาแต่เมืองพิศณุโลก เวลามาถึงฝนตกจนบ่าย ๕ โมง จึ่งได้หยุด แต่ยังเปนลอองอยู่ ได้ไปขึ้นบกที่ศพานฉนวนท้ายหาดแล้วเดินไปตามถนนบนตลิ่งอีกประมาณ ๘ เส้น ๙ เส้น ก็เปนโคลนเหมือนกันแต่ไม่ฦกทางนั้นผ่านไปน่าบ้านเรือนแลตลาดไม่สู้จะแน่นหนา โรงพิธีที่ทำไว้น่าเรือนผู้ว่าราชการเมือง ห่างจากออฟฟิศซึ่งตั้งอยู่หาดน่าเมืองมาก ได้

ทำการพิธีให้พระแสงตามเคย พระศรีสงคราม[๑] ผู้รั้งราชการซึ่งได้ลงไปรับที่พรมแดน เปนผู้รับพระแสง แล้วได้แจกเสมา ราษฎรมาประชุมกันมากตั้งแต่แรกเรือมาถึง เต็มไปทั้งฝั่งฟากข้างตวันออก แล้วได้ไปประชุมกันในปรำใหญ่เหมือนอย่างเมืองอื่น ๆ เมืองพิไชยนี้ภูมที่ตั้งเมืองแต่เดิมก็จะดีกระมัง แต่เมื่อหลายร้อยปีมากลับเปนไม่ดีด้วยมีหาดบังหน้าใหญ่โต เรือเข้าที่หาดก็ยากด้วยน้ำตื้น เพราะฉนั้นการที่จะปลูกสร้างที่ว่าการแลที่อยู่ ซึ่งเปนของรัฐบาลตามแบบใหม่จึ่งได้รั้งรอไว้ คงทำการอยู่ในที่ซึ่งพระยาสุรสีห์ได้ปลูกไว้แต่ก่อน เวลาที่ได้เห็นภูมิฐานบ้านเรือนยังน้อย เพราะมาติดฝนเสียจนเย็นค่ำ จะว่าแน่นอนไปก็ยังไม่ได้

สยามินทร์

---

๑ พระศรีสงคราม (โพธิ์) ภายหลังได้เปนพระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ สมุหเทศาภิบาลมณฑลอุตร

รูปบานมุขวิหารพระพุทธชินราช

(ฉบับที่ ๑๖)

เมืองตรอนตรีสินธุ์
วันที่ ๒๒ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ

อนุสนธิรายงาน เมื่อคืนนี้มีฝนตกเล็กน้อย ตั้งแต่เวลา ๔ ทุ่มไปแล้วรู้สึกเย็น ดึกเช้าหนาวเปนลักษณเมืองเหนือ วันนี้น้ำก็ทรงอยู่ ได้ออกเรือจากเมืองพิไชยเวลาเช้า ๓ โมง มาถึงเมืองตรอนซึ่งตั้งใหม่เมื่อ ๓ ปีนี้ที่ตำบลบ้านแก่ง ตั้งพลับพลาเยื้องที่ว่าการอำเภอขึ้นมาข้างบนสักหน่อยหนึ่ง ตั้งแต่ออกจากพลับพลาเมืองพิไชยผ่านคลองกะรุมฝั่งตวันตกตรงน่าเมืองพิไชย คลองนี้มาจากหนองมีตัดไม้กระยาเลยบ้าง ฟากข้างเมืองซึ่งตั้งอยู่บนหาดเก่า อันกลายเปนตลิ่ง มีโรงโทรเลข โรงเรียน ศาลเมือง แลที่ว่าการทำด้วยไม้แก่นมุงสังกสี เว้นไว้แต่โรงเรียนย้ายไปปลูกที่วัดโยธาทำโรงเรียนนี้เปนของเดิมจึงมุงแฝก ในลำน้ำมีแพที่เปนอย่างดีตามแบบพระยาสุรสีห์สองสามแพ นอกนั้นก็เปนแพสามัญ แลมีเรือจอดแต่ไม่สู้มากนัก ตามคำพระยาสุรสีห์แจ้งว่าเมืองพิไชยเปนเมืองบำรุงไม่ขึ้น เพราะเหตุว่าภูมิที่ไม่สู้ดี จะว่าข้างปลูกต้นผลไม้ก็สู้เมืองพรหมพิรามฤๅเมืองลับแลไม่ได้ การที่จะปลูกยาซึ่งเปนสินค้ามีราคาของเมืองเหนือก็สู้เมืองพิจิตรไม่ได้ เพราะที่ตลิ่งแลหาดสูงถ้าน้ำน้อยก็ไม่ท่วม ถ้าน้ำมากท่วมก็ไม่ใคร่อยู่นาน ฝุ่นที่เปนปุ๋ยก็ไม่เกรอะปลูกยาก็ไม่งาม คนที่เมืองพิจิตรซึ่งฉันเห็นมากขึ้นกว่าแต่ก่อนนั้น ก็เปนคนเมืองพิไชยแทบทั้งนั้น เมืองพิจิตรโจรผู้ร้ายสงบลงพวกที่ทำยาสูบหันลงไปอยู่เสียเมืองพิจิตรทั้งนั้น เมืองพิไชยร่วงโรยไปกว่าแต่ก่อน ต่อขึ้นมามีบ้านเรือนเรือกสวนติดเนื่องกันขึ้นมา

หลายเลี้ยว ต่อมาอีกคราวนี้ระยะบ้านห่างออกมีป่าคั่นเปนตอน ๆ ถ้าเปนบ้านแล้วมักจะเปนหมู่ใหญ่ ๆ ในบ้านหมู่ใหญ่ ๆ เหล่านี้เห็นบ้านเตาไหใต้ครึกครื้นมาก ได้ความว่าหากินในทางตัดไม้ล่องไม้ ป่าไม้เหล่านี้เปนไม้กระยาเลยทั้งสิ้น เห็นไม้สักอยู่ตอนหนึ่งแต่ไม่มีโต

ฉันได้กล่าวถึงเมืองว่า เปนเมืองที่ตั้งใหม่มาข้างต้นแล้วนั้น เมืองตรอนเก่าตั้งอยู่ที่ห้วยน้ำไส้ตกน้ำนี้ซึ่งมารวมน้ำตรอน ปากน้ำตรอนอยู่ใต้พลับพลาลงไป ถ้าเดินจากเมืองใหม่ไปถึงเมืองเก่าทางวันหนึ่ง เปนเมืองดอนมาก เมื่อพิเคราะห์ดูวิธีที่ท่านตั้งเมืองแต่ก่อนตั้งตามกระบวนศึก คือวางระยะเมืองให้รายพอเดินตระเวนถึงกันถึงจะเปนห้วยเล็กน้อยอย่างไร คงจะตั้งเมืองจับลำห้วยไว้เสียทุกแห่ง ตั้งแต่เมืองสิงห์เมืองอุไทยธานี เมืองขุนกันเมืองตรอนเปนต้น ถ้าว่าโดยทางทำมาหากิน เมืองเหล่านั้นเปนเมืองที่จะทำอะไรไม่ได้ เมืองตั้งชั้นหลัง ๆ ฤๅที่ย้ายมา คิดทางหากินเปนที่ตั้ง

เมื่อขึ้นไปบนบกดูช่างเหล็ก ซึ่งมาตั้งตีเหล็กให้ดู มีเปน ๒ พวก พวกน้ำพี้พวกหนึ่ง พวกหาดเซี่ยวพวกหนึ่ง พวกแรกนั้นคือเมืองตรอนเก่า พวกหลังคือเมืองด้ง พวกหลังฝีมือดีกว่าพวกแรก เหล็กน้ำพี้ก็มีคนทำอยู่แต่ไม่มาก เว้นแต่บ่อพระแสงไม่มีผู้ใดอาจทำ แต่มักจะใช้เหล็กเทศทำปลอมเสียโดยมาก มีราษฎรที่มาหาเปนลาวมาก แต่เปนลาวพุงดำซึ่งสืบเชื้อสายมาแต่เมืองน่านเมืองแพร่ เพราะเขตรแดนติดต่อกัน แล้วได้ลงเรือล่องลงไปเข้าน้ำตรอน ก็เปนคลองน้ำใหญ่มีบ้านเรือนราษฎร คือบ้านแก่งนี้เอง อยู่ตามลำคลองมาก ทำการตัดไม้กระยาเลยไม้เตงรังมีอยู่ในลำคลองนั้นเปนอันมาก คลองนี้เจ้ากรุงธนบุรีได้เสด็จขึ้นไปตั้งด่านจนถึงน้ำมืด เมื่อยกขึ้นมาตีเมืองฝางจุลศักราช ๑๑๓๒ (พ. ศ. ๒๓๑๓) แต่หาดสูงซึ่งตั้งค่ายหลวงหาไม่พบ

รูปวิหารพระเหลือ

บางที่จะหายไปเสียด้วยเรื่องตลิ่งพัง เพราะเหตุที่เปนหาดแล้วกลับพัง ได้นั้นไม่อัศจรรย์อะไร ได้เห็นตัวอย่างตามทางมามีอยู่หลายแห่ง

จำนวนทองซึ่งหล่อพระชินราชที่ได้บอกมาแต่ก่อนนั้นยังไม่ถูกต้อง บัดนี้ได้รายการโดยโทรเลขว่า พระรัศมีทองเบ้าครึ่ง ๖๐ ชั่งไทย พระหัดถ์ขวาเบ้าหนึ่ง พระหัดถ์ซ้ายเบ้าหนึ่ง เปนทอง ๘๐ ชั่ง พระเศียร ๒๘ เบ้า ทอง ๑๑๒๐ ชั่ง พระองค์ ๒๕ เบ้า ทอง ๑๐๐๐ ชั่ง น่าตัก ๓๖ เบ้า ทอง ๑๔๔๐ ชั่ง ยังจะหล่ออิกท่อนหนึ่งต่อภายหลัง

ฝนตกประปรายตั้งแต่เย็นมาหยุดเปนครั้งเปนคราว เวลาค่ำก็ตกอิก เปนการดีอยู่ที่น้ำจะลดช้าไปได้อิก

การที่ออกมาพ้นจากที่เคยมาแล้วแต่ก่อน ราษฎรมีความชื่นชมยินดีมาก อยากจะเห็นอยู่ทั่วกัน เปนที่พอใจในความจงรักภักดีของเขาเปนอันมาก

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๑๗)

เมืองอุตรดิฐ

วันที่ ๒๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรปรการ

อนุสนธิรายงาน ออกเรือจากเมืองตรอนเวลาเช้า ๓ โมง ตามระยะทางที่ขึ้นมา ฝั่งน้ำยิ่งปรวนแปรมากขึ้น เมื่อเวลาน้ำกัดแทงเซาะเข้าไป ฝั่งลงน้ำตั้ง ๖ วา ๗ วา ไปงอกเปนหาดขึ้นฟากข้างหนึ่งแล้วแต่น้ำ ถ้าน้ำปีใดมากหาดก็สูง น้ำปีใดน้อยหาดก็ต่ำ ในระหว่างหาดกับฝั่งฤๅหาดใหม่กับหาดเก่า น่าแล้งเช่นนี้แลดูเปนลูกคลื่นสูง ๆ ต่ำ ๆ ถ้าน่าน้ำ ๆ ท่วมถึงหว่างหาดกับฝั่งเปนลำมาบ เรือขึ้นล่องเดินในลำมาบ เพราะน้ำในแม่น้ำเชี่ยวจัด หาดหนึ่ง ๆ แลสุดสายตาจึงถึงฝั่ง แต่หาดนั้นก็ไม่ถาวรอยู่ยืนนาน ที่น้ำกลับเซาะกัดหาดพังไปอีก มีตัวอย่างที่จะให้เห็นได้ว่า เรือลำหนึ่งจมอยู่ในทรายครึ่งลำ ด้วยหาดงอกในที่นั้น แลกลับพังเสียแล้ว เรือนั้นยังไม่ทันผุ อีกอย่างหนึ่งสายน้ำเปลี่ยนอยู่เสมอ ดังเช่นเหนือพลับพลาใต้ท่าอิฐที่ตรงนั้นตลิ่งเปนท้องคุ้ง เมื่อทำถนนเลียบไปตามคันตลิ่งถึงหาดเก่าถนนไม่เลี้ยวไปตามคันตลิ่ง ต้องลงที่ต่ำประมาณสัก ๕ ศอก ๖ ศอกแล้วจึงไปขึ้นที่สูง คือคันตลิ่งต้นคุ้ง แต่หาดตรงนั้นพัง บ้านพระอุตรดิษฐาภิบาลน้ำแทงเข้าไปจนเกือบหมด ดินกลับไปงอกเปนเกาะขึ้นกลางน้ำใหญ่ยาวเปนอันมากใน ๕ ปีเท่านั้น เปนเกาะตลอดคุ้งน้ำสายน้ำแต่ก่อนมาจนปีกลายนี้เคยเดินริมฝั่งตวันออก ในคราวที่ฉันขึ้นมานี้เอง เรือต้องกลับมาเดินฝั่งตวันตก ขอให้คิดดูบ้านเราตั้งอยู่ริมน้ำ รุ่งขึ้นอีกปี ๑ ที่ตรงนั้นเปนแม่น้ำฤๅเข้าไปอยู่ในดอนห่างน้ำสัก ๙ เส้น ๑๐ เส้นเช่นนี้จะทำอย่างไร จนฉันนึกออกสงสารพระกับนัก

รูปพลับพลาเมืองอุตรดิฐ

เรียนแลราษฎรบ่อยๆ เราแลเห็นพุ่มไม้วัดแลบ้านลิบๆ แต่ในการที่จะมาต้อนรับนั้น ต้องมาตกแต่งซุ้มแลปรำบนหาดซึ่งไม่มีต้นไม้แต่สักต้นเดียว แดดกำลังร้อนต้องมาจากบ้านไกลเปนหนักเปนหนา วัดใดที่ตั้งอยู่บนตลิ่งหลังหาดต้องทำตพานยาวนับด้วยเส้น ลงมาจนถึงหาดที่ริมน้ำ แต่ถ้าน่าแล้งเช่นนี้ ตพานนั้นก็อยู่บนที่แห้ง แลยังซ้ำห่างน้ำประมาณเส้น ๑ หรือ ๑๕ วา ถ้าจะลงเรือยังต้องลุยน้ำลงมาอีก ๑๐ วา ๑๕ วา การที่จะปลูกตึกใกล้แม่น้ำเพียง ๔ เส้น ๕ เส้นนี้เปนน่ากลัวอันตรายทีเดียว ตลิ่งสูงมาก มาในเรือท้องคุ้งไม่แลเห็นบ้านเรือนบนฝั่ง ที่พลับพลานี้ต้องขึ้นบันไดถึง ๔๑ ฤๅ ๔๒ คั่นได้มาถึงพลับพลาเมืองอุตรดิฐเวลาบ่าย ๑ โมงเศษ เจ้านครน่าน[๒] ซึ่งลงมาโดยทางเรือ เจ้านครลำปาง[๓] เจ้านครเมืองแพร่[๔] ซึ่งมาทางบกแลข้าราชการหัวเมืองคอยรับอยู่ที่ตพานน้ำ พลับพลานี้ตั้งอยู่ที่ใต้วัดเตาหม้อริมทางที่จะขึ้นพระแท่น ปลูกบนฝั่งซึ่งมีต้นไม้ร่มรื่นล้วนแต่ไม้ผล ต้นส้มโอใหญ่ซึ่งกำลังมีลูกติด ต้นลำไยแลมะม่วงเปนต้นพื้นดินทำเปนถนนสวนสนุก ที่พลับพลาก็ทำเปนที่สบายตกแต่งพร้อมด้วยเครื่องประดับต่างๆ มีรูปภาพซึ่งทำด้วยกล้วยไม้แลเห็ดตะไคร่น้ำหญ้า เปนรูปแผนที่แลรูปพระต่างๆ พอดูได้ช่างคิดดี เจ้านายเมืองข้างเหนือได้นำบุตรหลานมาหา บัวไหลภรรยาเจ้าเมืองแพร่ได้นำแพรปักดิ้นสำหรับคลุมพระราชยาน แลผ้าสำหรับคลุมพระแท่นศิลาอาศน์ ซึ่งเขาได้วัดไปเย็บไว้แต่เมื่อลงไปกรุงเทพ ฯ ครั้งก่อนเพื่อจะคอย ให้เวลาที่ จะขึ้นมา นมัสการ พระแท่นซึ่งได้กำหนดไว้แล้ว ๆ ได้ถ่าย รูปพร้อม พระบรม วงษานุวงษ์ ข้าราชการ ทั้งในกรุง แลหัวเมือง พวกจีนที่ท่าอิฐแห่เครื่อง บูชาอันตกแต่ง ด้วยกิมฮวย แลธูปเทียนเปนอันมากมาให้

ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมง ได้ลงเรือเล็กขึ้นไปตามลำน้ำ ซึ่งเรือลูกค้าจอดเรียงรายขึ้นไปเกือบ ๒๐๐ ลำ จนสุดหัวหาดข้างเหนือ แล้วขึ้นตพานอันใช้ไม้ขอนสักเปนทุ่นรับขึ้นไปจนถึงหาด ตั้งแต่ต้นตพานนั้น พวกจีนเรียรายกันดาดปรำตลอดถนนตลาดยาว ๓๐ เส้น ใช้เสา ๓ แถวกว้างใหญ่เต็มถนน ในตลาดนั้นมีเรือนแถวฝากระดาน ๒ ชั้นแต่ใหญ่ๆ กว่าที่กรุงเทพ ฯ ที่แล้วก็มาก ที่ยังทำอยู่ก็มี เปนร้านขายของอย่างครึกครื้น ที่เปนบ้านเรือนแลห้างก็มีบ้าง เขาว่าตลาดบกที่นี่ดีกว่าที่ปากน้ำโพซึ่งฉันยังไม่ได้เห็น แต่ตลาดเรือนั้น ที่นี่สู้ปากน้ำโพไม่ได้ การซึ่งตลาดติดได้ใหญ่โต เพราะพวกเมืองแพร่มาลงที่ท่าเสาเหนือท่าอิฐขึ้นไปคุ้งหนึ่ง พวกเมืองน่านลงทางลำน้ำ พวกข้างเหนือแลตวันออกลงข้างฟากตวันออก แต่มาประชุมกันค้าขายแลกเปลี่ยนอยู่ที่หาดนั้น แต่ก่อนมาสินค้าข้างล่างขึ้นมายังไม่สดวกดังเช่นทุกวันนี้ แต่บัดนี้พวกลูกค้ารับช่วงกันเปนตอนๆ พวกที่นี่ลงไปเพียงปากน้ำโพ พวกปากน้ำโพรับสินค้าจากกรุงเทพ ฯ เปนการสดวกดีขึ้น เมื่อเดินไปสุดตลาดแล้วลงเรือกลับมาพลับพลา เวลาค่ำแต่งประทีปสว่างทั่วไปตามฝั่งน้ำแลถนน ได้มีการเลี้ยงเจ้านายแลข้าราชการทั้งในกรุงแลหัวเมืองที่พลับพลา

วันที่ ๒๔ เวลาเช้า ๑ โมง ได้ขึ้นม้าเจ้านครลำปางไปตามถนนริมน้ำ แล้วเลี้ยวขึ้นถนนอินทรคีรีไปเมืองลับแล ระยะทาง ๒๐๐ เส้นเศษ ตั้งแต่ริมน้ำขึ้นไปเปนที่น้ำท่วม แลเปนป่าแดง แล้วจึงถึงป่าไม้ซึ่งเปนที่ร่มมากกว่าแจ้ง ป่าไม้ริมถนนนี้เขาได้ห้ามไว้ข้างละ ๕ เส้นไม่ให้ผู้ใดตัด พอออกจากป่าก็ถึงพลับพลาเมืองลับแล แลเห็นภูเขาตั้งเปนคันเทือกใหญ่ยาว ที่ปากถนนนั้นก็มีบ้านเรือนตั้งขึ้นมากหลายหลัง ตั้งแต่พอพ้นจากบ้านนี้ไป ภูมิประเทศก็เปลี่ยน แลดู

เหมือนประเทศชวาในมณฑลเปรียงคาร์ ถนนผ่านไปในท้องนา มีสาย น้ำไปริมทางบ้างข้ามไปบ้าง เปนน้ำซึ่งปิดด้วยฝายให้ล้นมาตามลำราง เมื่อจะเปิดเข้านาแห่งไหนก็ตั้งทำนบเล็ก ๆ ให้น้ำล้นขึ้นถึงนาได้ เมื่อ น้ำมากไปก็ไขเปิดให้ตกไปเสียได้ ต้นเข้าในท้องนาอ้วนล่ำแลรวงใหญ่ งามสพรั่งสุดสายตา ดีกว่าที่ชวาเปนอันมาก แต่กระนั้นพวก ราษฎรยังพูดว่าปีนี้ฝนน้อยไปไม่งามเหมือนเมื่อปีกลาย การที่ฝนน้อย ไปฤๅมากไป ไม่เปนอันตรายถึงทำให้เสียเข้าในนานั้นเลย คงจะได้ เข้าอยู่เสมอ เว้นไว้แต่ถ้าฝนงามดีกอเข้าก็ยิ่งใหญ่งามมากขึ้น เมื่อสุด ที่นาก็ถึงหมู่บ้านซึ่งล้วนเปนสวนต้นผลไม้ มีหมากเป่นต้น ปลูก เยียดยัดกันเต็มแน่นไป ในหมู่บ้านเช่นนี้ก็คล้ายกันกับที่ชวา แต่ ของเราดีกว่า ที่ล้วนแต่เปนต้นไม้มีผลทั้งสิ้นแลเปนหมู่ใหญ่ ๆ กว่า ที่ตามริมถนนก็กั้นรั้วแลปลูกเรือนเปนบ้าน ๆ ติดกันไป แปลกอย่าง เดียวแต่เพียงเรือนสูงกับเรือนต่ำเท่านั้น แต่เปนเรือนหลังใหญ่ ๆ เสาโต ๆ ไม่มีเรือนไม้ไผ่ เมื่อเข้าในหมู่บ้านแล้วก็กลับออกท้องนา เช่นนั้น ไปตลอดจนถึงเขา ที่ว่าการอำเภอตั้งที่เขาจำศีลเปนเขาย่อม แต่ ตั้งอยู่ในกลางทุ่งล้อมรอบงามดี เขาตั้งพลับพลารับบนยอดเขานั้น ซึ่งได้ขุดเปนรางน้ำเดินรอบเขา แลมีทางขึ้นหลายสาย ขึ้นได้ด้วยม้า บนพลับพลานั้นแลเห็นแผ่นดินรอบคอบ เปนที่งดงามมาก ราษฎร ได้ตั้งกระบวนแห่บ้องไฟแลปราสาทผึ้ง มีช้างในกระบวนนั้นถึง ๒๕ เชือก ราษฎรได้ขึ้นมาหาเปนอันมาก แจกเสมาแลแจกเงินตามสมควร ได้ปักหลักตรงกลางยอดเขานั้นไว้เพื่อจะสร้างลับแล มีซุ้มน้อย ด้วยศิลา แลงอันมีอยู่มากในแถบนั้น แล้วจะเชิญพระเหลือซึ่งจะได้สร้างขึ้น ใหม่ด้วยทองชนวนพระชินราช ซึ่งหล่อใหม่ตามแบบองค์เดิมขึ้นมาไว้ ให้เปนที่สักการบูชาในเมืองลับแลนั้น ครั้นกินเข้ากลางวันแล้วมีเทศน์

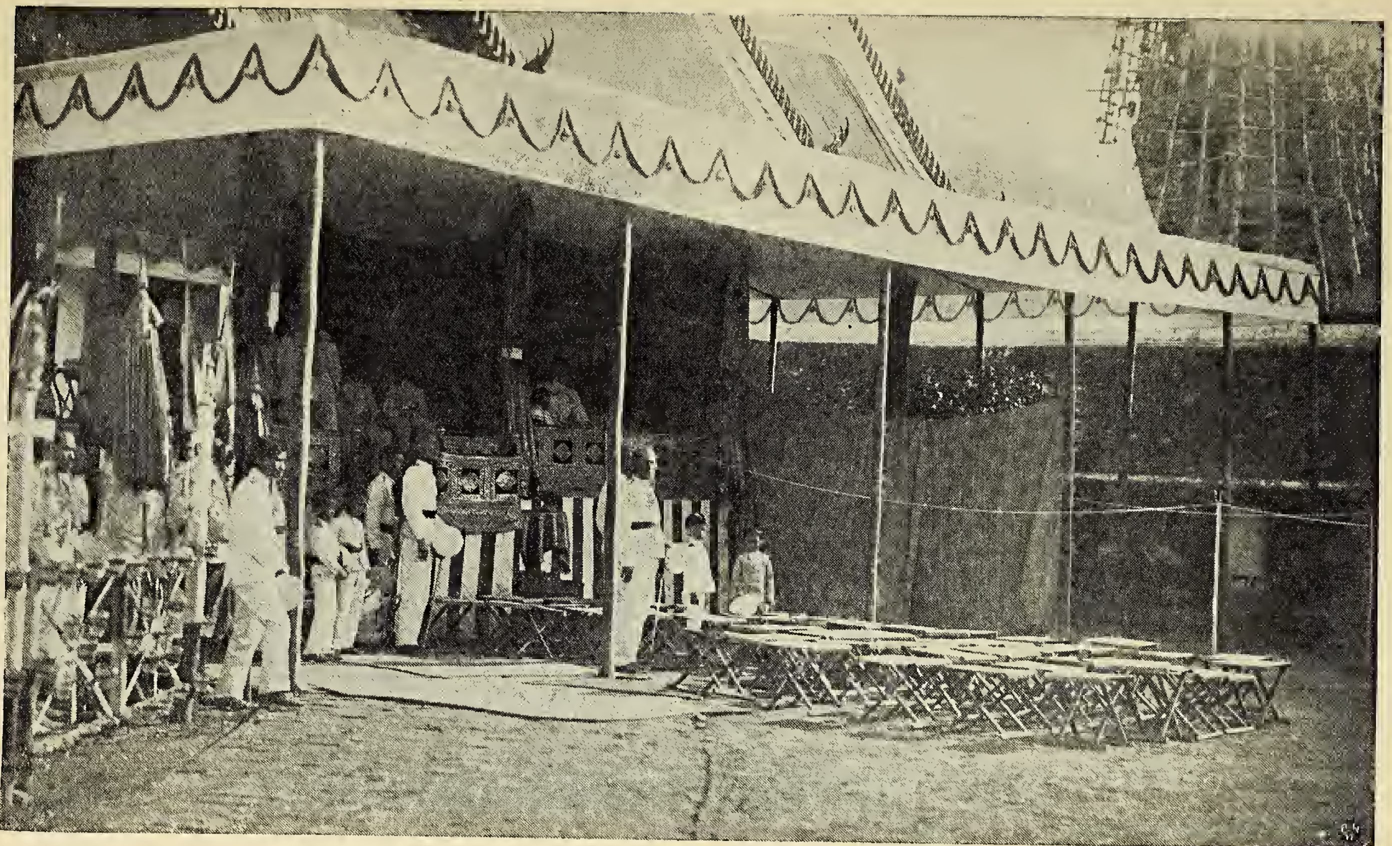
เรื่องพระแท่นศิลาอาศน์กัณฑ์ ๑ แล้วขึ้นช้างพลายอินทร์ของเจ้านครเมืองแพร่สูง ๕ ศอกเศษ ผูกสัปคับแมงดาเขียนทอง เครื่องช้างแลเมาะหมอนล้วนแต่ทำอย่างประณีต เจ้านายแลข้าราชการก็ขึ้นช้างทั้งสิ้น ออกจากเขาจำศีลเพื่อจะไปดูฝายต้นน้ำ ระยะทางสัก ๕๐ เส้นเศษ อันการที่ทำฝายนั้นเขาก็ฉลาดทำมาก ใช้แต่หลักไม้สักเล็ก ๆ ปักเรียงตลอดขวางลำห้วยลงไปเปนชั้น ๆ ให้ลาดเขาลงไปคล้ายรูปล็อกที่กั้นด้วยสิเมนแล้วขนาบด้วยไม้ไผ่ทั้งลำ กรุด้วยกิ่งไม้กรวดทราย ฝายนั้นกว้างกั้นน้ำอยู่ประมาณสัก ๖ วา ๗ วา น้ำข้างในสูงกว่านอกฝาย ๔ ศอกเศษเกือบ ๕ ศอก ถ้ามากก็ไหลข้ามฝายไป ฝายนี้ว่าเปนฝายเล็ก ลำห้วยกว้างประมาณสัก ๗ วา ๘ วา ฝายใหญ่ ๆ ยังมีอีกหลายแห่ง แต่ระยะห่างไกลเวลาไม่พอจะไปดู ในเมืองลับแลนี้ว่ามีประมาณสัก ๓๐ ฝาย กลับโดยทางเดิมมาจนถึงแยกถนนศรีพนม จึ่งได้เลี้ยวไปตามถนนศรีพนม ถนนนี้ไปในหว่างท้องนาแลสวนจนสิ้นเขตรเมืองลับแล ก็พอเข้าป่าเปนแขวงเมืองทุ่งยั้ง ตั้งแต่เข้าในป่านี้มาได้หน่อยหนึ่งถนนแขงเปนพืชศิลาแลงไปจนถึงพระแท่น ในบริเวณบึงพระแลเปนไม้ใหญ่ ๆ แลไม้พาย ตั้งแต่บึงพระแลประมาณ ๒๐ เส้น ถึงเนินศิลาแลงซึ่งเปนที่ตั้งวิหารพระแท่น ว่าโดยที่ตั้งก็ชอบกลดีอยู่ ฟังเล่ามาแต่ก่อนเลวกว่าที่ได้มาเห็น แต่เขาว่าแต่ก่อนนั้นรกคับแคบ เดี๋ยวนี้ได้ย้ายศาลาใหญ่ซึ่งแต่เดิมตั้งอยู่บนลานพระน่าวิหารออกไปเสีย แล้วแผ้วถางหมดจดถึงได้ดีขึ้น มีศาลาใหญ่น้อยหลายหลัง มีร้านสังเขปพอให้เห็นเปนตัวอย่างซึ่งชาวบ้านมาตั้ง แต่ถ้าน่าเทศกาล ที่ร้านแลคนมาหยุดอาไศรยตลอดจนถึงบึงพระ แลสัปรุษขึ้นปีหนึ่งใน ๒๐๐๐๐ คนพร้อมกันในเพ็ญเดือน ๓ ที่บริเวณพระแท่นนั้นมีกำแพงแก้วล้อมรอบ เปน

รูปเตาหล่อพระพุทธชินราช

รูปเตาหล่อพระพุทธชินราช

รูปทรงหล่อจำลองพระพุทธชินราช

กำแพงหนาอย่างวัดโบราณ มีวิหารใหญ่หลังหนึ่งโตกว่าวิหารพระแท่นดงรัง ข้างในตรงกลางวิหารมีมณฑป ในมณฑปนั้นมีแท่นก่ออิฐถือปูน อย่างแท่นตั้งพระประธานยาว ๖ ศอกคืบ ๒ นิ้ว กว้าง ๕ ศอก ๔ นิ้ว ที่กลางเปนช่องสำหรับผู้มานมัสการบรรจุเงินแลเข็มตามปรกติปีหนึ่งได้เงินอยู่ใน ๑๐๐๐ บาท แต่เข็มได้ถึง ๒ ขันด้านริมผนังหลังวิหารมีพระพุทธรูปกองโต ต้นพุดซาอยู่ในกำแพงข้างขวาวิหาร ข้างซ้ายวิหารมีมุขยื่นออกไปเปนที่บ้วนพระโอษฐแลประตูยักษ์อยู่ตรงนั้น แต่เยื้องกันหน่อยหนึ่ง มีวิหารอยู่ที่มุมกำแพงอีกวิหารหนึ่ง เปนที่พระเสี่ยงทาย หมดเท่านั้น เขาตั้งพลับพลาไว้พ้นลานน่าพระแท่นออกมาหยุดกินน้ำชา ที่นี่มีต้นสักเก่าบ้าง ปลูกขึ้นใหม่บ้าง กลับขึ้นม้าเปนเวลาพลบแล้ว หลังพลับพลาตรงวัดข้ามมีมณฑปพระบาท ๒ รอย แต่ไม่ได้แวะ ถัดวัดนั้นมาเปนลำมาบ พื้นศิลาแลงภุกมาก เวลาน้ำ ๆ ท่วม การที่ขึ้นพระแท่นกันแต่ก่อนใช้เดินไต่ตพานเปนพื้น ที่ลำมาบนี้ก็มีเสาตพานข้ามแต่บัดนี้เขาได้ทำเปนถนนตั้งแต่ท่าขึ้นไปตลอด ตพานข้ามลำห้วยก็พวกจีนเรี่ยรายกันทำเปนการสดวกดีกว่าแต่ก่อนมาก มาจากพระแท่น ๓๐ เส้นถึงเมืองทุ่งยั้ง เปนเมืองเก่ามีกำแพงเชิงเทิน แต่เดี๋ยวนี้คงอยู่แต่เชิงเทินแลคู ซึ่งแปลกกว่าเมืองอื่นคือขุดศิลาแลงเปนคู วัดมหาธาตุตั้งอยู่เกือบจะกึ่งกลางกำแพงเมือง ได้แวะในที่นั้น พระวิหารหลวงยังคงรูปอยู่ตามเดิม แต่หลวงคลังเมืองสวรรคโลกมาปฏิสังขรณ์มุงด้วยกระเบื้องคลองสารทำภายนอกเรียบร้อยแล้ว แต่ภายในยังไม่สำเร็จ มีเครื่องไม้สลักพอดูได้เปนของเก่าที่บานประตูองค์พระมหาธาตุนั้นชำรุดพังลงมา สร้างขึ้นใหม่ รูปนั้นเปนแว่นฟ้า ๓ ชั้น แต่ไปเอาพระเจดีย์มอญมาตั้งขึ้นข้างบน ถ้าดูไม่นึกว่า

กระไรก็พอดูได้ แต่หลวงคลังนี้เปนคนมีศรัทธามากได้ลงทุนทำไปแล้วถึง ๔๐๐ ชั่ง แต่เปนเงินเรี่ยรายอยู่ ๒๐๐๐ บาทเศษ ออกจากวัดมหาธาตุมาถึงพลับพลาเวลาทุ่มเศษ ทางขึ้นพระแท่นแต่ท่าขึ้นไป ๑๕๐ เส้น

วันที่ ๒๕ เวลาเช้า ๓ โมงลงเรือสมจิตรหวัง เรือไฟลากขึ้นไปเมืองฝางเก่า ทาง ๓ ชั่วโมงเศษ ลำแม่น้ำข้างบนนี้ มีเกาะอย่างเช่นระหว่างท่าอิฐกับที่พลับพลานี้หลายแห่ง จนขึ้นไปถึงที่แก่งมีศิลาบ้างกันน้ำให้ไหลอ่อนลง จึงไม่สู้พังมาก แต่เมื่อถึงน่าเมืองฝางก็มีหาดโตเมืองนั้นตั้งอยู่ฝั่งตวันออก เห็นจะพังเข้าไปสัก ๗ เส้น ๘ เส้นแล้วพระมหาธาตุจึงห่างฝั่งน้ำอยู่ประมาณ ๕ เส้น ที่ซึ่งตั้งวัดนั้นเปนเนินสูงขึ้นไปหน่อย มีกำแพง ๔ ด้านอย่างเดียวกันกับพระมหาธาตุทุ่งยั้งแต่มุมข้างหนึ่งย่อออกไปสำหรับพระอุโบสถ วัดข้างเหนือนี้ใช้พระอุโบสถเล็ก แลพระวิหารหลวงใหญ่ เช่นพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำวัดโสมนัศแลวัดมงกุฎกระษัตริย์ ที่ทุ่งยั้งพระอุโบสถก็เล็กเหมือนกัน แต่ไม่ส้อนลับเหมือนที่เมืองฝาง พระวิหารหลวงที่เมืองฝางก็เปนลักษณเดียวกันกับที่ทุ่งยั้ง ลายประตูก็เปนลายสลักก้านขด แต่ที่ซึ่งเปนภาพต่าง ๆ นั้นเปนกระหนกใบตั้งปิดทอง พระพุทธรูปในวิหารหลวงดีกว่าที่ทุ่งยั้ง ด้านหลังเปนมุขสำหรับบูชาพระเจดีย์เหมือนกันทั้ง ๒ แห่ง อย่างวิหารที่สมุทเจดีย์ พระอุโบสถที่กล่าวมาแล้วนั้นคือที่ไว้พระฝางซึ่งเชิญลงไปไว้วัดเบญจมบพิตร ฐานยังคงอยู่ที่นี่ เพราะฉนั้นพระฝางจึงได้ขาดฐาน ๆ ที่ทำขึ้นใช้ไปพลางเดี๋ยวนี้เลวกว่าของเดิมมากนัก ที่ตั้งนั้นอยู่ในมุขหลัง ย่อเปนกระเปาะออกไป ลายประตูเปนลายสลักก้านขดน่าสัตว์ต่าง ๆ เหมือนอย่างบานมุข แต่สลักบานเช่นนี้ ใช้ขุดไม้ลงไปให้ลายเด่นออกมา เช่นบาน

วัดสุทัศน์ แต่เด่นออกมามากกว่าวัดสุทัศน์ ใช้ไม้หนาขุดเอาจริง ๆ ไม่ได้สลักลายมาทาบ ทำงามดีมาก พระมหาธาตุนั้นว่าพังเสียคราวหนึ่ง แต่พระปฏิสังขรณ์ขึ้นว่าเหมือนองค์เดิม เปนแท่นอิฐไม่มีลวดลาย ซ้อนกันขึ้นไป ๓ ชั้น แล้วจึงถึงพระเจดีย์กลม ที่คอระฆังใต้บัลลังก์ ก็เปนกลีบบัวยอดอ้วน ๆ ปักฉัตรไม่สู้ใหญ่โตอันใดนัก ถ้าหากว่าดูเดียวนี้เมืองฝางไม่น่าจะเปนเมืองใหญ่โตอันใด ฤๅจะเปนที่มั่นรับทัพศึกเว้นไว้แต่ผู้ที่ตั้งตัวนั้นคิดจะคอยหนีไปเมืองลาว เพราะระยะทางตั้งแต่เมืองฝางขึ้นไปจนถึงเมืองผาเลือก ซึ่งเปนต้นทางจะเดินบกไปเมืองน่าน แลเข้าแขวงเมืองน่านแล้วนั้นทางเพียง ๕๐๐ เส้น แต่ที่นอกกอไผ่ริมน้ำออกไปเปนที่นาอุดมดีทั้ง ๒ ฝั่ง เจ้านครเมืองน่านได้ตามขึ้นไปรับที่นั้นด้วย เพราะเปนที่ต่อแดน แจกเสมาเด็กแล้วลงเรือกลไฟเล็กล่องกลับลงมา ได้เห็นรอซึ่งพวกพ่อค้าท่าอิฐพร้อมใจกันตั้งไว้เปนหลายแห่ง ด้วยสายน้ำแทงเหนือหาดท่าอิฐ กลัวว่าจะเปนอันตรายแก่ทรัพย์สมบัติ แต่กันไว้ไม่อยู่ เปนที่น่ากลัวว่าหาดท่าอิฐนั้นนานไปจะถูกน้ำกัด ล่องลงมาชั่วโมงครึ่งถึงพลับพลา

อากาศที่นี่เวลากลางวันร้อนจัด แต่ตอนดึกหนาว ถึงกระนั้นไม่เปนเหตุที่จะห้ามกันไม่ให้คนบรรดาที่ขึ้นมาหมดทั้งผู้หญิงผู้ชาย ขึ้นพระแท่นทั้งกลางวันกลางคืนไหลหลั่งไปทุกวัน เมื่อฉันกลับลงมาจากพระแท่นเวลาค่ำแล้ว พบคนเปนพวก ๆ ตลอดหนทาง ไม่ต่ำกว่าสามสี่ร้อยคน ดูเปนที่นิยมกันมากเสียจริง ๆ

อนึ่งเมืองพิไชยนั้น โดยภูมิฐานที่ตั้งไม่ดีมีแต่ร่วงโรยลง ที่เมืองอุตรดิฐนี้ความเจริญขึ้นรวดเร็ว มีการค้าขายแลผู้คนมาก จนเปนอำเภอก็จะไม่ใคร่พอที่จะปกครองรักษา ฉันจึงได้สั่งให้ย้ายที่ว่าการเมืองขึ้นมาตั้งที่พลับพลานี้ แต่อำเภออุตรดิฐก็คงเปนอำเภออุตรดิฐอยู่

อำเภอเมืองพิไชยก็คงเปนอำเภอเมืองพิไชย ย้ายแต่ที่ว่าการเมืองแลศาลเมืองขึ้นมาตั้งที่นี่ แลพลับพลาที่สร้างขึ้นนี้จะใช้ได้ต่อไปอีกหลายปีกว่าการที่ปลูกสร้างใหม่จะแล้วสำเร็จ

เวลาค่ำได้ประชุมเจ้าประเทศราชแลข้าราชการหัวเมือง ให้สัญญาบัตรแลแจกเครื่องราชอิศริยาภรณ์ เปนการพรักพร้อมกันอีกครั้งหนึ่ง เปนอันที่สุดทางเดินขึ้นมา แต่นี้ไปจะเปนวันกลับ

อนึ่งฉันจะต้องชมพระราชาคณะผู้ซึ่งมาอำนวยการศึกษาทั้งในมณฑลกรุงเก่า มณฑลนครสวรรค์ แลมณฑลพิศณุโลก ได้จัดการโดยความสามารถเปนอันมาก ความลำบากก็มีอยู่มากหลายอย่าง แต่ได้พยายามจัดการทั้งปวงเปนประโยชน์ดีจริง ตามที่จะทำได้มากแลน้อยทั่วไปทุกแห่ง พระที่วางไว้ให้เปนครูสอนก็ดูเอื้อเฟื้อมากทำการเต็มตามความสามารถด้วยกันทั้งสิ้น

อนึ่งฝ่ายการปกครองนั้นเล่า ได้รับเรื่องราวซึ่งชาวเหนืออดไม่ได้เคยร้องกันมาเสมอนั้น ได้ตั้งใจตรวจเองบ้าง ให้ช่วยกันตรวจบ้าง ก็ได้ความข้อหนึ่งซึ่งร่วมกันทุก ๆ ฉบับ ว่าตั้งแต่จัดการมณฑลมีความศุขโดยโจรผู้ร้ายเบา โคกระบือปล่อยได้ แล้วลงปลายก็ไม่ได้กล่าวโทษบุคคล กล่าวโทษอธิบดีเก็บค่าที่ดินซึ่งไม่คิดเศษ คือไร่ ๓ แบ่งแต่ ๔ ส่วนไม่ทอนเศษเบี้ยให้ กับการเกณฑ์กำหนดว่าจะเกณฑ์แต่ ๓ วัน นี่ถูกเกณฑ์จ้างคนละ ๙ วัน ๑๐ วัน เรื่องเหล่านี้เปนต้นซึ่งยังไม่เข้าใจบ้างเกียจคร้านบ้าง เปนฎีกาซึ่งผิดกับที่เคยได้ยินมาแต่กาลก่อน ที่จะเปนฎีกากล่าวโทษผู้ใหญ่บ้านว่าเกณฑ์ลูกบ้านไม่เปนธรรมมีบ้างในมณฑลนครสวรรค์ ได้สั่งให้พิจารณา เพราะฉนั้นจึงควรสันนิษฐานได้ว่าการปกครองซึ่งจัดขึ้นใหม่นี้ เปนเหตุให้ราษฎรมีความศุขสบายดีขึ้นมากนัก ความปล้นฆ่ากันตายที่เปนฉกรรจ์ไม่

รูปหมู่ถ่ายที่เมืองอุตรดิฐ

ใคร่มี นับว่าเปนการส่งบราบคาบตามหนทางที่มา

สยามินทร์

---

๑ พระอุตรดิษฐาภิบาล (ทับ) แล้วเปนพระพิศาลคิรี ต่อมาภายหลังได้เลื่อนเปนพระยาพิศาลคิรี ข้าหลวงประจำเมืองเถิน

๒ เจ้านครน่าน เจ้าสุริยพงศ์ผริตเดช ต่อมาได้เลื่อนเปนพระเจ้านครน่าน

๓ เจ้านครลำปาง เจ้าบุญวาทวงศมานิต

๔ เจ้านครเมืองแพร่ เจ้าพิริยวิไชย

๕ ช้างพลายอินทรตัวนี้ ทรงแล้วโปรดว่าเปนช้างหลังดี พระราชทานนามว่า พลายอินทรบรมอาศน์

๖ หาดท่าอิฐเดี๋ยวนี้น้ำกัดพังไปหมดแล้ว

(ฉบับที่ ๑๘)

เมืองพิไชย ขาล่อง

วันที่ ๒๖ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ

ด้วยวันนี้เวลาเช้าได้ออกจากเมืองอุตรดิฐ เมื่อไปดูวัดเตาหม้อ ฤๅอิกนัยหนึ่งเรียกว่าวัดท่าถนน เปนพลับพลาเสร็จแล้ว วัดนี้ไม่มีอะไรที่จะดูเพราะเปนวัดสร้างใหม่ เปนแต่ที่เคยหาพระพุทธรูปดี ๆ มาไว้ ได้เชิญไปไว้วัดเบญจมบพิตรเสียองค์หนึ่งแล้ว เหลืออยู่เปนพระเก่าพอใช้ ๓ องค์ แต่สู้ที่วัดไม่ได้จึงไม่ได้เชิญลงไป กับมีหอไตรยที่ใช้เสาใหญ่รูปแปลกอยู่หลังหนึ่งเท่านั้น

เรือไฟต้องส่งล่วงน่าลงไปก่อนทั้งสิ้น เพราะตั้งแต่ขึ้นมาอยู่ที่เมืองอุตรดิฐ น้ำลดลงอิกศอกเศษต้องแจว ออกเวลา ๓ โมงเช้าเศษ ถึงเมืองพิไชยเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ลงเรือเล็กแวะเข้าไปดูคลองคอรุม ซึ่งอยู่ฝั่งตวันตกตรงเมืองพิไชย คลองนี้เข้าไปถึงด่านพรมแดนเมืองสวรรคโลกแลเมืองอุตรดิฐ มีไม้สักแลไม้กระยาเลยลงบ้าง ระยะทางเข้าไปประมาณ ๒ ชั่วโมงถึงด่าน วัดเอกาซึ่งมีชื่อเสียงในพงศาวดารนั้นได้อยู่ในคลองนี้ เปนคลองแคบ แต่น้ำเชี่ยวมีเรือแลแพพวกทำปลาตั้งอยู่บ้าง เพราะปลาชุม

กลับลงมาพลับพลา พระยาอัธยาไศรยสุนทรจางวางเมืองสวรรคโลก ๆ ซึ่งชราแลตามืดเปนคนโรคไภยมากงอมแงมดูน่ากลัวอันตราย ในการที่ขี่ช้างมาถึง ๘๐๐ เส้น เปนข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บิดาถวายเปนเครื่องกัณฑ์เทศน์ แต่เมื่อทรงผนวช เสด็จขึ้นมาเมืองสวรรคโลก

กับพวกจีนได้สร้างตพานในถนนไปเมืองสวรรคโลกยาว ๒๕ วา

รูปทรงแจกเสมาราษฎร

กว้าง ๑๐ ศอก ช้างแลเกวียนเดินได้ จึ่นกก็เปนต้นคิด ได้ให้รางวัลเหรียญราชรุจิ กับหลวงคลังเมืองสวรรคโลกซึ่งได้ปฏิสังขรณ์พระธาตุเมืองทุ่งยั้ง ก็ได้ให้เหรียญราชรุจิเหมือนกัน

การซึ่งล่วงมาถึงเมืองพิไชยตามที่กล่าวมานั้น เขาว่าเร็วตามลักษณเรือใหญ่ซึ่งแจวมาเช่นนี้

สยามินทร์

---

๑ พระยาอัธยาไศรยสุนทร (ด้วง)

(ฉบับที่ ๑๙)

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๙ ทรงที่เมืองพิไชยเมื่อขาล่อง ลงวันที่ ๒๖ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ ความในพระราชหัตถ์ทรงตอบรับข่าวที่พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าอบลรัตนนารีนาค กรมขุนอรรควรราชกัญญาสิ้นพระชนม์ ไม่มีรายการเรื่องเสด็จประพาศ จึ่งไม่ได้พิมพ์

รูปแม่น้ำน่าน ที่เมืองฝาง

(ฉบับที่ ๒๐)

เมืองพิศณุโลก ขาล่อง
วันที่ ๒๘ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ

อนุสนธิรายงานซึ่งได้บอกมาแต่ก่อน วันที่ ๒๗ เวลาเช้า ๒ โมง ออกจากพลับพลาเมืองพิไชย เรือกลไฟจูงล่องลงมาถึงเมืองพิศณุโลก เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ได้ลงเรือเล็กข้ามไปดูพระชินราชซึ่งหล่อใหม่ อันได้เชิญลงมาบรรทุกเรือไว้แล้ว ช่างได้ลงมือแต่งพระภักตร์แลพระองค์บ้าง ดินเมืองพิศณุโลกผิดกันกับกรุงเทพ ฯ เวลาสุมพิมพ์ข้างในกระเทาะได้บ้าง จึงมีทองเปนกาบติดรุงรังหลายแห่ง ทำให้งานที่จะตกแต่งนั้นมากขึ้น ได้พร้อมกันพิเคราะห์ดูพระที่หล่อใหม่ แลพระซึ่งตั้งอยู่ในวิหารเห็นว่าเหมือนกันมาก แล้วได้ปลูกต้นโพธิในที่ซึ่งหล่อพระองค์หนึ่งตามแบบแต่ก่อน เวลาค่ำได้มีการสวดมนต์เทศนาสัตปกรณ์พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวันสวรรคตที่พระวิหารพระชินราช จนเวลา ๔ ทุ่มกลับมาอยู่ที่พลับพลา สังเกตว่าวันนี้กลางวันร้อนน้อยกว่าแต่ก่อน

วันนี้เวลาบ่าย ๔ โมง ได้ไปทอดกฐินที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พระปรากรมมุนีครองกฐิน แล้วกลับมาที่พระวิหารมัสการพระพุทธชินราชแจกรางวัลช่างหล่อทั้งปวง เลื่อนหลวงประสิทธิปฏิมา เปนพระประสิทธิปฏิมา จางวางช่างหล่อขวา แลตั้งตำแหน่งข้าราชการหัวเมือง

ครั้นเวลาค่ำมีการลอยกระทง เจ้านายข้าราชการทั้งในกรุงแลหัวเมืองทำกระทงเครื่องสดต่าง ๆ ตามที่จะทำได้ แลมีการแห่ผ้าป่าของหัวเมือง แลราษฎรเล่นแข่งเรือตามประเพณีเมือง

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๒๑)

บ้านขมัง ขาล่อง

วันที่ ๒๙ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ

อนุสนธิรายงานวันนี้ เวลาเช้า ๒ โมงเศษไปนมัสการลาพระชินราช เวลา ๓ โมงเช้าออกเรือจากเมืองพิศณุโลก อากาศเย็นตลอดวัน มาถึงบ้านขมังแขวงเมืองพิจิตรเวลาบ่าย ๕ โมง ทราบว่าฝนตกมาก ลงเรือเล็กไปดูบึงขมัง บึงนี้ว่าโดยยาวประมาณ ๕๐ เส้น ฤๅ ๖๐ เส้น กว้าง ๔๐ เส้นเศษ เปนที่ลุ่มน้ำขังแต่น่าน้ำ น่าแล้งน้ำแห้งเปนทุ่งหญ้าแพรก ตามที่ขอบๆมีทำนาบ้าง ข้างในเข้าไปทำไม่ได้ เพราะมีช่องทางบึงตะโกแลอื่นๆ เมื่อเวลาน้ำมาท่วมเร็วต้นเข้าจมน้ำ พระยาพิจิตรได้คิดขุดรางให้น้ำทางแม่น้ำไหลเข้าไปเพื่อจะได้ให้ต้นขึ้นเร็ว แล้วได้คิดจะปิดน้ำทางอื่นให้อยู่นานเข้า จะเปนที่ทำนาได้ ที่ฉันไปวันนี้ขึ้นที่ปากรางน้ำเดินไปทางพื้นแผ่นดินจนถึงปากบึงซึ่งน้ำแห้งเปนโคลน เดินโดยตพานเรือกรวมทาง ๖ เส้น น้ำในกลางบึงภึก ๔ ศอกเศษ ดีกว่าบึงสี่ไฟที่ไม่มีสนุ่น มีทางคนเดินออกจากบึงในเวลาน้ำแห้ง ซึ่งในเวลานี้เปนคลอง ทางหนึ่งเรียกว่าป่าคำ ทางหนึ่งเรียกว่าป่ากลาง ทั้ง ๒ ทางนี้ไปลงคลองเข้าตอก ซึ่งเปนคลองในระหว่างแม่น้ำเก่าแลแม่น้ำใหม่ พวกแม่น้ำเก่ายังได้อาไศรยกินน้ำคลองเข้าตอกนี้ ฉันได้ไปทางคลองแรกเพราะใกล้น้ำเชี่ยวจัด ที่ปากทางฤๅปากคลองซึ่งไปนั้นว่าเสือชุม ไปหน่อยหนึ่งถึงวัดป่าคำซึ่งตั้งอยู่ปากคลองเข้าตอก ตรงคลองร่วมทางปากคำนี้เปนที่น้ำภึกเปนวังที่จรเข้ใหญ่อยู่ แล้วว่าดุด้วย กลับไม่ได้แวะที่พลับพลาซึ่งเขาปลูกไว้กลางบึง เพราะจวนค่ำ ยุงมีแต่ไม่ชุม

สยามินทร์

รูปแห่พระพุทธชินราชที่ทรงจำลอง

(ฉบับที่ ๒๒)

เมืองนครสวรรค์

วันที่ ๓๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ

อนุสนธิรายงาน วันนี้เวลาย่ำรุ่งลงเรือเล็กไปบึงขมังซึ่งได้ไปเมื่อวานนี้ เพื่อจะดูฝูงนกกระทุงซึ่งมีเปนอันมากในแขวงเมืองพิจิตร เรือซึ่งล่วงน่าไปก่อนได้เห็นในลำแม่น้ำเปนฝูงๆ ฉันไม่ได้เห็น เมื่อไปถึงในบึงก็ได้เห็นฝูงใหญ่ๆ แลในบึงนั้นมีบัวสายขึ้น ฝูงนกกระทุงอยู่ในบัวดูขาวดาดปนกันไปงามมาก แต่ยังน้อยกว่าคลองสุเอสซึ่งได้เคยเห็น แล้วไปตามลำคลองบางเข้าตอก ตอนข้างในเปนจอกเต็ม แต่ก็ยังมีบ้านเรือนตั้งอยู่ กลับออกไปข้างนอกมีบ้านเรือนคนมากติดๆ กันไป แต่ต้องรีบกลับออกมาด้วยระยะทางไกล กำหนดเรือกระบวนออกเดินเวลาโมงเช้า ได้ลงเรือประทีปทัศนาการตามมาทันที่เมืองภูมิ์ มาถึงพลับพลาเมืองนครสวรรค์เวลาบ่าย ๕ โมง ฝนตกไม่มาก

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๒๓)

เมืองนครสวรรค์ ขาล่อง
วันที่ ๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ

อนุสนธิรายงาน วันที่ ๓๑ ตุลาคมกำหนดว่าจะไปตลาดปากน้ำโพแต่ฝนตกเสียแต่เช้า กลัวว่าหนทางจะเปรอะเปื้อน จึงไม่ได้ไป ชายบริพัตรมาถึงเวลา ๔ โมงเช้า ฝนตกพรำเพรื่ออยู่จนเวลาบ่ายจึงได้หยุด

บ่าย ๕ โมงไปที่เขาบวชนาค พระยาไกรเพ็ชรรัตนสงคราม เลี้ยงน้ำชาเปนการต้อนรับชายบริพัตรที่วัดนั้น พระครูสวรรค์นคราจารย์ (ครุธ) เปนผู้จัดการปฏิสังขรณ์มีอุสาหะมากอยู่ สร้างศาลาน้ำหลังใหญ่แลพูนดินถนนสูงสัก ๖ ศอกเศษ ทำตพานยาวมากข้ามที่แผ่นดินซึ่งน้ำท่วมเปนคั่นเปนมาบไปจนถึงชานเขา ทางซึ่งขึ้นเขาก็ซ่อมแปลงขึ้นได้สดวก วิหารใหญ่ซึ่งถูกเพลิงไหม้ก็ปฏิสังขรณ์มุงหลังคาแล้วเสร็จ ช่อฟ้าใบระกามีพร้อมแล้วแต่ยังไม่ได้ยก ที่บนเขานั้นแลเห็นภูมิฐานเมืองนครสวรรค์ได้ตลอดหลายด้าน ตามเขานั้นก็ปลูกต้นไม้สักไว้มาก

วันที่ ๑ พฤศจิกายน เวลาเช้า ๒ โมงเศษ ลงเรือประทีปทัศนาการขึ้นไปจนถึงปากคลองบรเพ็ดในลำน้ำแควใหญ่ ถ่ายลงเรือกลไฟเล็ก เพราะคลองนั้นถึงว่าน้ำฦกถึง ๓ วาก็คดมากเข้าไปไกลอยู่จึงถึงบึง ๆ นี้ใหญ่มาก แลเปนทางที่จะไปได้หลายทางไม่มีกรุยก็หลง ถ้าจะไปถึงคลองบุษบงที่บางมูลนาคก็ไปได้ เวลาน่าแล้งเปนลำน้ำตลิ่งสูงเรือเดินเข้าออกตลอดปี มีคนอยู่ในนั้นมาก แต่เพราะเวลาน่าน้ำ ๆ ท่วมเหลือเกินนัก จึงไม่ได้ปลูกเรือนปักเสาได้เลย

อยู่แพทั้งสิ้น แลท่าจะจอดแพอยู่ในที่ว่างว่างก็ไม่ได้ ต้องเข้าแอบอยู่ตามพุ่มไม้ด้วยพยุจัด ต่อถึงระดูแล้งจึงจะลงจอดอยู่ในลำคลอง มีแต่วัดวัดเดียวซึ่งได้ใช้ปักเสากุฎี แลศาลาลงบนพื้นแผ่นดินสูงสัก ๓ วา แต่กระนั้นถ้าเวลาน้ำมากก็ต้องขึ้นอยู่บนขื่อ บึงที่เรียกชื่อว่าบรเพ็ดนั้นเฉภาะถัดลำคลองเข้าไปหน่อยหนึ่งเท่านั้น ต่อเข้าไปข้างในก็มีชื่อเปนตำบลต่าง ๆ คนที่อยู่ในนั้นก็หาปลาทั้งสิ้น นับว่าเปนที่แห่งหนึ่งซึ่งสนุกแลงามข้างเมืองเหนือนี้ เขาผูกแพเล็ก ๆ ไว้สำหรับให้หยุดพักเปนที่เลี้ยง กรมการแลพวกพ่อค้าลงเรือมาเลี้ยงแลได้แจกเสมาในที่นั้นด้วย

เวลาบ่าย ๒ โมงเศษกลับออกมาแล้วไปทางแควน้อย หยุดที่ตพานวัดโพธาราม ลงเรือแม่ปะถ่อขึ้นไปข้างเหนือน้ำ แล้วเปลี่ยนลงเรือชล่าถ่อเพื่อจะดูวิธีถ่อเรือ แล้วล่องลงมาขึ้นที่หัวตลาด เดินลงมาตามตลาด พวกพ่อค้าทั้งปวงพร้อมกันจัดการดาดปรำตลอดหนทางเหมือนที่ท่าอิฐ ตลาดนี้เปนลักษณเดียวกันกับท่าอิฐ แต่โรงแถวเปนชั้นเดียวยาวก็ราว ๆ กัน ได้แวะที่โรงเรียนวัดโพธาราม ซึ่งพระครูธรรมฐิติวงศศิริเขตร[2] สร้าง แจกเสมาในที่นั้น แล้วเดินต่อมาจนสุดตลาดลงเรือแจวกลับมาพลับพลาโดยทางในเกาะ

ราษฎรที่นี่ชอบแต่งตัวมาก มีแหวนตุ้มหูกำไลแต่งชุม

สยามินทร์

---

๑ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต เสด็จกลับจากทรงศึกษาในยุโรป

๒ พระครูธรรมฐิติวงศ์ ฯ ตั้ว ต่อมาลาสิกขาออกรับราชการได้เปนขุนพิทักษ์กลองเขตรนายอำเภอแม่กลอง

(ฉบับที่ ๒๔)

ท่าฉนวนแขวงเมืองมโนรมย์ ขาล่อง

วันที่ ๒ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ

อนุสนธิรายงาน วันนี้เวลาเช้า ๒ โมงเศษ ไปตรวจที่ว่าการมณฑลแลศาล เจ้าน่าที่ทั้งปวงได้ยื่นรายงานทุกตำแหน่ง แล้วเดินตามถนนริมน้ำดูบ้านข้าหลวงต่าง ๆ ซึ่งได้สร้างขึ้นใหม่ ที่สร้างเปนเรือนสองชั้นทั้งสิ้น ผิดกันกับพิศณุโลก คุกใช้กำแพงก่ออิฐทำเปนหลังเล็ก ๆ หลายหลัง แล้วไปดูค่ายหลวงซึ่งพระบาทสมเด็จ ๆ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกตั้งรับพม่าครั้งหลังที่สุด เชิงเทินดินยังอยู่โดยมากจนตลอดถึงริมแม่น้ำ ลงเรือเล็กจากที่นั้นกลับขึ้นมาพลับพลา ล่องจากพลับพลาเวลาเช้า ๕ โมง เวลาบ่าย ๒ โมงเศษถึงพลับพลาท่าฉนวน ซึ่งไม่ลงไปพักเมืองไชยนาทเพราะพลับพลาที่นั้นร้อนนัก

เวลาบ่าย ๔ โมงลงเรือประทีปทัศนาการขึ้นไปเมืองพยุหคีรี แวะที่วัด พระปรางค์ เหลืองดู พระเมือง นครราชสิมา รักษาไข้ด้วย วิธีเหยียบเหล็กแดงแล้วมาเหยียบคนไข้ ตามซึ่งได้รักษาพระยาวรพุฒิโภไคยอันเจ็บแขนตายแลลิบไปข้างหนึ่งหายเปนปรกติ[๑] พระครูพยุหานุสาสน์ซึ่งเปนผู้มีศิษย์หามาก[๒] เปนเจ้าอาวาศต้อนรับแขงแรงดี กลับลงมาเวลาค่ำทุ่มหนึ่งถึงพลับพลา

สยามินทร์

---

๑ พระยาวรพุฒิโภไคย ชุ่ม สุวรรณสุภา

๒ พระครูพยุหานุสาสน์ (เงิน)

(ฉบับที่ ๒๕)

เมืองอ่างทอง ขาล่อง

วันที่ ๔ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรปรการ

อนุสนธิรายงาน วันที่ ๓ เวลาเช้า ๒ โมงออกจากท่าฉนวน เวลาบ่าย ๕ โมงถึงพลับพลาเมืองสิงห์ ลงเรือเล็กไปตามลำคลองฤๅลำราง ซึ่งตื้นต้องขุดแก้ไขบ้าง จนตกลำน้ำแล้ว จึงไปตามลำน้ำถึงวัดพระนอนจักศรี วันนี้เปนก่อนน่ากำหนดที่เขาจะไหว้พระ มีราษฎรที่อื่นเข้าไปด้วยมาก พระสงฆ์แลราษฎรลำน้ำเก่านั้น พากันมีความวิตกกลัวว่าจะไม่เข้าไป ได้ขอให้เทศาภิบาลคิดอ่านให้ได้เข้าไป ด้วยเหตว่าฉันคุ้นเคยอยู่กับพวกชาวบ้านนั้น อนึ่งตั้งแต่ได้ปฏิสังขรณ์องค์พระแลวิหารแล้วสำเร็จ ก็ยังไม่ได้เคยมาเห็น จึงได้ช่วยจัดการรับรองแขงแรงมาก ดาดปรำตั้งแต่ท่าตลอดขึ้นไปจนถึงวัด ช่วยกันทำทั้งพระทั้งคฤหัสถ์ แลมานั่งคอยรับอยู่หลายร้อยคน กำแพงแลผนังก็ทาปูนใหม่หมดจด องค์พระที่ชำรุดบ้างเล็กน้อยก็ได้ซ่อมเรียบร้อยดี การทั้งปวงยังไม่สอาดหมดจด มีที่เสียอยู่ก็แต่กระเบื้องมุงหลังคา ซึ่งเปนกระเบื้องอย่างใหม่ไม่สู้ทน หักง่ายแลฝนรั่วบ้าง กรมหมื่นมรุพงศ์เลี้ยงน้ำชา แล้วออกจากวัดพระนอนจักรศรีไปตามลำน้ำขึ้นที่วัดพระธาตุ ซึ่งตั้งอยู่ห่างวัดพระนอนจักรศรี ๘ เส้น ๑๐ วา ที่วัดนั้นตั้งกำแพงพูนดินสูงขึ้นไปกว่าพื้นดินดอนเมืองสิงห์ประมาณสัก ๖ ศอก ๗ ศอก พระธาตุเปนรูปปรางค์สูงสัก ๗ วา ๘ วา ด้านตวันออกเปนพระวิหารหลวง ด้านตวันตกเปนพระอุโบสถ มีพระเจดีย์กลมเรียงรายไปอีกหลายองค์ แลที่จะมีอะไรต่อพระวิหารหลวงออกไปอีกสักหลังหนึ่ง แต่ชำรุดโทรมต้นไม้ขึ้นรก

ลักษณอาการที่ทำแลอิฐที่ใช้ เปนอย่างเดียวกันกับวัดมหาธาตุเมือง ลพบุรี เห็นว่าจะเปนเมืองชั้นเดียวกันกับเมืองละโว้ เมืองสิงห์เดิมคงจะได้ตั้งอยู่บนดอนนี้ ไม่ใช่อยู่ที่เมืองสิงห์เก่า จะเปนเพราะที่ดินดอนกับแคบไป ฤๅจะต้องการอย่างใดจึงย้ายไปตั้งที่เมืองเก่าอันใกล้ไปข้างเมืองสรรค์ เวลาพลบค่ำกลับมาถึงพลับพลา

วันนี้เวลา ๕ โมงเช้าออกจากพลับพลาเมืองสิงห์เวลาบ่าย ๒ โมง ถึงพลับพลาเมืองอ่างทอง บ่าย ๔ โมงลงเรือไปดูที่ว่าการเมือง ศาลแลที่ขังนักโทษ รับรายงานแลดูตรวจนักโทษ การรักษาพื้นที่แลแบบธรรมเนียมหมดจดเรียบร้อยต้องระเบียบดีมาก แต่ที่ว่าการแลศาลเปนของทำเก่า เล็กไม่พอแก่การ ไม่เปนของถาวรมั่นคง ที่ขังนักโทษก็ยังเปนอย่างเก่า ที่อยู่ผู้ว่าราชการเมืองก็เปนแต่ที่พักยังไม่พอแก่การ ไม่เปนที่เรียบร้อยทั้งสิ้น ทั้งได้ดูที่ซึ่งจะตั้งตลาดใหม่ เพราะตลาดฝั่งตวันตกถูกน้ำกัดตลิ่งพังเสียแถวหนึ่ง คงอยู่แต่แถวเดียว เลี้ยงน้ำชาที่เรือนพระยาอ่างทอง แล้วลงเรือล่องน้ำไปดูตลาดจนตลอดแล้ว เข้าไปในลำแม่น้ำน้อย ที่แม่น้ำน้อยนี้ปากช่องเปนที่น้ำวน น้ำไหลกลับแทงขึ้นมาเข้าปากคลองเชี่ยวจัด ไปจนถึงแม่น้ำซึ่งเปนลำเดียวกัน แม่น้ำเมืองสิงห์ซึ่งเห็นได้ว่าตรงปากช่องแม่น้ำน้อยเมืองนี้ไม่ใช่ตัวลำแม่น้ำ จะเปนแต่แม่น้ำ ๒ แม่น้ำใกล้กัน มีผู้ไปขุดคลองในระหว่างแม่น้ำต่อแม่น้ำ สายน้ำเชี่ยวจึงกัดออกเปนแม่น้ำ มีเรือเข้าไปบรรทุกข้าวมาก วัดโล่สุทธาวาศก็ตั้งอยู่ในลำแม่น้ำน้อย เพราะเหตุที่น้ำในคลองระหว่าง ๒ แม่น้ำนี้เชี่ยวมาก จึงมีผู้คอยรับจ้างโยงเรือตั้งแต่แม่น้ำน้อยออกมาจนถึงแม่น้ำใหญ่ เปนผลประโยชน์มาก เพราะเหตุที่เวลาไม่พอ จึงได้ขึ้นไปเพียงพ้นวัดโล่สุทธาวาศหน่อยหนึ่ง แล้วกลับมาพลับพลา ที่หลังพลับพลานี้เขาจัดไว้เปนสวนสนุกดีมาก แล

เวลากลางคืนมีผ้าป่าทุก ๆ แห่ง แต่ที่เมืองอ่างทองนี้จัดการครึกครื้นมากเพราะเปนที่ใกล้แลบริบูรณ์

สยามินทร์

(ฉบับที่ ๒๖)

พระที่นั่งไอสวรรย์ทิพอาศน์ เกาะบางปอิน
วันที่ ๕ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ

อนุสนธิรายงานวันนี้ เวลาเช้า ๒ โมงล่องเรือจากพลับพลาเมืองอ่างทอง มาถึงวัดป่าโมกข์ทางประมาณสักชั่วโมงครึ่ง ได้ขึ้นนมัสการพระนอนที่วัดป่าโมกข์ มีราษฎรมาประชุมคอยรับเปนอันมาก ลงเรือกลไฟเล็กล่องลงมาทางคลองบ้านกุ่ม ออกคลองบ้านใหม่ ทางนี้น้ำภุกสายน้ำเชี่ยวจัดแต่มีคดหลายแห่ง เพราะเหตุน้ำไหลทางคลองนี้แรง จึงทำให้น้ำทางหัวตพานอ่อนไป แม่น้ำตื้นแลแคบลงมาก ซึ่งฉันได้กล่าวไว้แต่ก่อนว่าน่ากลัวจะตัน ลงมาหยุดพักที่วัดไชยวัฒนาราม ซึ่งเขาได้ถางไว้ให้ดู การที่ถางครั้งนี้หมดจดดีมากได้เห็นทั่วถึง องค์พระปรางค์ใหญ่นั้นไม่มีลายปูน มีรอยตะปูทั่วไปเห็นจะหุ้มดีบุกปิดทอง พระปรางค์ ๔ ทิศก็มีรอยตะปูอย่างเดียวกัน เมรุทิศเมรุแทรกซึ่งยังคงอยู่ทั้งแปด มีพระพุทธรูปทรงเครื่องปั้นด้วยปูนลักษณพระประธานวัดน่าพระเมรุ ยังอยู่ดี ตัวไม้เรือนแก้วแลเพดานก็ยังไม่มีผุ แต่พระระเบียงซึ่งใช้แทนสามสร้างชำรุดพังทุกด้าน พระพุทธรูปก็หักหมด นอกสามสร้างออกไปมีกำแพงแก้วย่อไม้ ๑๒ อีกชั้นหนึ่ง ชนหลังพระอุโบสถ ๆ นั้นพังหมด เหลือแต่พระพุทธรูปดีซึ่งน่าจะมี ๓ เหลือ ๒ ตั้งอยู่บนฐานคงที่ มีกำแพงแก้วรอบนอกอีกชั้นหนึ่ง ถึงแนวน่าพระอุโบสถ มีพระเจดีย์รูปเดียวฝีมือเดียวรูปเดียวกันกับที่วัดชุมพล ตั้งอยู่ในกำแพงแก้วน่าพระอุโบสถข้างละองค์ มีพระเจดีย์ตั้งอยู่ในกำแพงแก้วไม้ ๑๒ องค์หนึ่ง พระปรางค์ชักมุขขนาดย่อมตั้งอยู่นอกกำแพงแก้วชั้นนอกอีกองค์หนึ่ง เห็นจะสร้างเติม